Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

Vincent van Gogh en de Rijks-HBS Willem II

Tilburg liet 't zien 2009

Harry Dreesen, een ontwerper met internationale allure

Levensloop Adriaan van der Willigen (1766-1841)

Jaargang 28
december 2010
nummer

3

€ 4,95

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 28, nr. 3
december 2010

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Jeroen Ketelaars, Rob van Putten

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 14,50
Losse nummers
verkrijgbaar in de
boekhandel (€ 4,95)
Abonneren door
overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed te Tilburg

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr.
42.81.63.343
onder vermelding van
'abonnement 2011'

Omslagfoto:
200e verjaardag Tilburg,
18 april 2009 (foto Jan Stads)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Drukkerij Gianotten B.V., Tilburg

Ten geleide

Precies een jaar geleden vond in de Piushaven de afsluiting plaats van het kroonjaar 2009. Het was een jaar geweest met tal van activiteiten, een feestjaar waarin volop herdacht werd dat Tilburg 200 jaar daarvoor stadsrechten had gekregen. Onlangs, in december 2010, werd de Stichting Tilburg 2009, de motor achter het jubeljaar, opgeheven. Het werk zat er nu ook formeel op. Een mooi moment om in tijdschrift 'Tilburg' eens terug te blikken op wat er zoal is gebeurd in 2009.
In dit laatste nummer van 'Tilburg' van deze jaargang vindt u nog drie andere artikelen. Jan de Veer deed onderzoek naar de anderhalf jaar die de schoolcarrière van Vincent van Gogh in Tilburg duurde. Hij zocht uit wie destijds allemaal nog meer deel uitmaakten van de schoolbevolking.
Margriet Hage schreef een bijdrage over de meubel- en interieurontwerper Harry Dreesen. Hij bracht een groot deel van zijn leven in Tilburg door, maar raakte in de vergetelheid, terwijl hij toch ook internationaal actief was.
En in een uitgebreide bespreking gaat Gerard Steijns op persoonlijke wijze in op het boek 'De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841). Een autobiografie uit een tijdperk van overgang'.
Natuurlijk ontbreekt de vaste rubriek 'Tilburg kort' ook dit keer niet.

De redactie van 'Tilburg' en het bestuur van de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed wensen u een prettige jaarwisseling. Tot in 2011.

De redactie

Inhoud

71 **Jeroen Ketelaars:**
Tilburg liet 't zien
Een terugblik op het kroonjaar 2009

79 **Jan de Veer:**
Vincent van Gogh en de Rijks-HBS 'Willem II'

92 **Margriet Hage:**
Harry Dreesen, een ontwerper uit de provincie met internationale allure

98 **Gerard Steijns:**
'Oom Adriaan'
De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841)

101 **Tilburg kort:**
Tilburg signalement LXVIII
Jos. Donders: een stad, een architect, een boek…
Tilburg en Valkenburg

Tilburg liet 't zien

Een terugblik op het kroonjaar 2009

Jeroen Ketelaars*

** Jeroen Ketelaars is journalist en redacteur van tijdschrift 'Tilburg'. Hij schreef deze bijdrage in opdracht van de Stichting Tilburg 2009.*

Het kroonjaar 2009 is nog maar net afgesloten, althans wat de organisatie betreft. De slotmanifestatie vond dan al wel een jaar geleden plaats in de Piushaven, maar pas in december 2010 werd de 'Stichting Tilburg 2009', die de drijvende kracht achter het feestjaar vormde, opgeheven. Een mooi moment om terug te blikken op een jaar vol activiteiten en op de organisatie die als initiator en coördinator optrad.[1]

Op deze kille novembermiddag in 2010 waait een gure wind door de Alexanderstraat, een zijstraatje van de Heuvelstraat. Het is kort nadat de Stichting Tilburg 2009 officieel is opgeheven. Enkele grote dozen met documenten die betrekking hebben op de organisatie hebben hun weg gevonden naar het Regionaal Archief Tilburg. De bestuursleden die deel uitmaakten van de stichting hebben hun werk er nu echt helemaal opzitten. De medewerkers van het projectbureau, dat de praktische invulling van het kroonjaar op zich had genomen, hadden hun werkzaamheden al eerder beëindigd. We kijken even door het raam van Alexanderstraat 4. Dit pand vormde tijdens 2009 en in de aanloop daarnaartoe het kloppend hart van alles wat zich tijdens het feestjaar afspeelde. Hier zaten de bureaus vol met medewerkers die zorgden dat de eigen evenementen in goede banen werden geleid, dat de projecten die door Tilburgers op poten waren gezet, allemaal onder dezelfde vlag terechtkwamen, dat de communicatie verzorgd werd, en zoveel meer. Nu staat het pand leeg. De medewerkers van het projectbureau hebben hun weg vervolgd en zijn naar elders vertrokken. Alles is netjes opgeruimd, het gebouw is klaar voor de volgende bewoner.

Spectaculair openingsfeest Tilburg 2009 bij het Paleis-Raadhuis op 1 januari 2009. (Foto archief Stichting Tilburg 2009)

'De thuisblijvers hadden ongelijk'

Zo guur als het op deze novemberdag is, zo koud was het ook op de avond van 1 januari 2009. Toen ging officieel het kroonjaar van start waarin Tilburg vierde dat het 200 jaar daarvoor stadsrechten had gekregen van koning Lodewijk Napoleon. Nog maar net, of nog niet, bijgekomen van de viering van de jaarwisseling, hadden pakweg 9000 bezoekers zich verzameld op het Willemsplein, in het centrum van de stad, nieuwsgierig naar wat komen ging. Een spectaculaire opening van het kroonjaar was hun beloofd. En die kregen ze ook.

Hoewel niet iedereen op de avond van die eerste dag van het nieuwe jaar even 'wakker' zal zijn geweest, zullen er maar weinigen zijn geweest die spijt hadden dat ze naar het Willemsplein waren getogen. 'De thuisblijvers hadden ongelijk', 'on-Tilburgs goed', of woorden van deze strekking, klonken geregeld. De toeschouwers werden dan ook getrakteerd op een spetterende show. Enorme metalen constructies rolden tussen het publiek door en acteurs kropen in de huid van gigantische personages die de hoofdpersonen vormden in een sprookjesachtig verhaal. Op de gevel van het Paleis-Raadhuis, het voormalige paleis dat medio negentiende eeuw voor koning Willem II was gebouwd, werden flitsende beelden getoond uit Tilburgs verleden en heden. Een indrukwekkende vuurwerkshow sloot de avond in stijl af. Al met al een imposant begin van het kroonjaar van Tilburg.[2] De toon was gezet en de boodschap was ook duidelijk voor degenen die nog twijfelden: 2009 is een bijzonder jaar en dat zullen we vieren ook.

De eerste stappen

Al vijf jaar voor het openingsspektakel was bij verschillende personen het idee gerezen om de voorbereidingen voor het stadsjubileum in gang te zetten. Op initiatief van Paul Spapens kwamen die personen

Op de gevel van het Paleis-Raadhuis werden op 1 januari 2009 flitsende beelden getoond uit Tilburgs verleden en heden. (Foto archief Stichting Tilburg 2009)

– naast Spapens waren dat Ronald Peeters, Joost Beelenkamp en Arnoud-Jan Bijsterveld – in het najaar van 2004 voor het eerst samen.
Om verschillende redenen was 2009 een belangrijk moment in de geschiedenis van Tilburg, zo redeneerden de enthousiaste pioniers. Volgens hen kwamen in dat jaar niet minder dan vier belangrijke, geschiedkundige mijlpalen samen die een uitgebreide viering rechtvaardigden. Het zou namelijk twee eeuwen geleden zijn dat Peerke Donders werd geboren en dat de industriële revolutie begon, en 1300 jaar geleden dat de naam Tilburg voor het eerst werd gebruikt. Bovendien was het tweehonderd jaar geleden dat koning Lodewijk Napoleon, broer van de Franse keizer Napoleon Bonaparte, door Noord-Brabant en Zeeland reisde. Aan verschillende plaatsen die de koning bezocht, verleende hij stadsrechten en ook Tilburg kreeg die. 'Vanwege de belangrijkheid van het dorp' en omdat 'deszelfs bevolking meer dan 9000 zielen' bedroeg, zo motiveerde de koning zijn beslissing. Tweehonderd jaar stad, dat was een gedenkwaardig jubileum. Deze vier historische gebeurtenissen tezamen vormden meer dan voldoende aanleiding om de schijnwerpers op 2009 te richten. In de jaren daaraan voorafgaand zouden dan ook al activiteiten plaatsvinden, zo was het eerste idee, om de Tilburgse bevolking vast warm te krijgen voor het hoogtepunt dat het jubeljaar zou gaan worden.

Het bestuur van de Stichting Tilburg 2009 op 30 oktober 2008. V.l.n.r. 1e rij: Henk Vermeer, Ingrid van Ierland, Jan Melis; 2e rij: Guus van Hove, Paul Spapens, Arnoud-Jan Bijsterveld; 3e rij: Ronald Peeters, Jan Haans, Erik de Ridder. (Foto archief Stichting Tilburg 2009)

Het stichtingsbestuur, dat in de loop der tijd nog van samenstelling zou veranderen, bestond op dat moment uit prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld (voorzitter), Paul Spapens (secretaris), Frans van Groeninge (penningmeester), drs. Henk van Doremalen, Joost Beelenkamp en Ronald Peeters. Zij kregen bijstand van een Raad van Toezicht. 'Het doel van deze stichting is het coördineren en initiëren van activiteiten in verband met 2009 en het samenbrengen van alle plannen en ideeën tot een totaalpakket', zo liet de nieuwe organisatie weten. 'het hele jaar 2009 moet erop gericht zijn dat de 200.000 Tilburgers elkaar beter leren kennen. Uit kennismaking ontstaan wederzijds begrip en samenwerking, factoren die nodig zijn om de stad een sterke toekomst te geven. De unieke mogelijkheden die het jaar 2009 bieden, zullen ook met beide handen worden aangegrepen om de stad naar buiten toe te promoten.'[3]

'Cruciaal'

Aan enthousiasme ontbrak het de leden van het stichtingsbestuur niet, maar een duidelijke visie op hoe het jaar precies gevierd zou moeten gaan worden, was er op dat moment nog niet. "Cruciaal was dat we op enig moment in Nijmegen zijn gaan praten", herinnert voorzitter Arnoud-Jan Bijsterveld zich.[4] In die Gelderse stad had men namelijk ervaring opgedaan met het uitbundig vieren van een historisch jubileum: in 2005 bestond Nijmegen 2000 jaar en dat werd het hele jaar door gevierd.

Een van de belangrijkste conclusies die de Tilburgse delegatie trok na haar licht in Nijmegen te hebben opgestoken, was dat het bestuur niet alles zelf kon doen en dat ook niet moest willen. Met andere woorden: zij moest taken uit handen geven en niet alles in eigen hand willen houden. Er moest een organisatie bij komen die op enige afstand van het bestuur stond, een projectbureau dat de hoofdlijnen die het bestuur uitzette, in de praktijk kon uitwerken. Met een gemeentelijke subsidie van één miljoen euro kon een begin worden gemaakt met het oprichten en bemensen van dat projectbureau. Dat zou gaandeweg uitgroeien tot een fulltime opererend kantoor in de Alexanderstraat, met op het laatst tien medewerkers, bruisend van activiteit om alles op de rails te krijgen, naar buiten toe te presenteren en in goede banen te leiden.
Iemand die op organisatiegebied het klappen van de zweep kende, was Heleen Vermeulen. Zij was in Nijmegen namelijk projectcoördinator van de jubileumfestiviteiten geweest en wist dus als geen ander wat er allemaal kwam kijken bij het organiseren van een dergelijk kroonjaar. Eind 2006 werd zij dan ook aangesteld als coördinator in dienst bij de Tilburgse stichting, aanvankelijk als parttimer, maar naarmate

Nicky Eberson werd op 22 april 2009 in het Midi Theater tot kinderburgemeester van Tilburg gekozen. (Foto archief Stichting Tilburg 2009)

het jubeljaar dichterbij kwam, namen haar werkzaamheden toe.
"Ik moest kijken of de plannen van het bestuur ook echt haalbaar waren", blikt zij terug.[5] "Het bestuur had het steeds over de opmaat naar 2009, met ieder jaar een ander thema en een hoogtepunt in 2009. Maar dat zou een te lange spanningsboog eisen en bovendien zouden de financiën dan te veel gespreid moeten worden. Daarom zijn we alle pijlen gaan richten op 2009."
Niet alleen werden alle activiteiten voortaan toegespitst op één jaar, ook werd de aanleiding voor het feestjaar meer gericht. Waren er eerst nog vier historische jubilea die als onderbouwing voor het kroonjaar werden opgevoerd, vanaf toen werd 'tweehonderd jaar stad' de kern van alle festiviteiten. Begin 2007 stemde het bestuur in met het motto voor het feestjaar. Dat werd 'Tilburg laat 't zien!'

Van onderop

Wat de organisatie van meet af aan voor ogen had gehad, was een feestjaar dat 'van onderop' werd gedragen. Met andere woorden: de inwoners van Tilburg moesten een grote inbreng in de activiteiten hebben. Het moest niet zo zijn dat de activiteiten allemaal uit de koker van de stichting kwamen, het was juist de bedoeling dat de inwoners het kroonjaar mee invulling zouden geven.

De carnavalsstoet op 22 februari 2009 stond volop in het teken van Tilburg 2009. (Foto archief Stichting Tilburg 2009)

"Zo'n jaar werkt alleen als het gedragen wordt door de Tilburgers", vertelt Heleen Vermeulen. "Tilburg is een stad van doeners, met veel creativiteit. We wilden dan ook dat de Tilburgers zelf met ideeën kwamen."
Daarom werd al in een vroeg stadium een openbare inschrijving gehouden waarbij inwoners van de stad werden uitgenodigd om plannen voor jubileumactiviteiten in te dienen. Die zouden door de stichting beoordeeld worden en eventueel voorzien van financiële ondersteuning. Omdat een eerdere oproep niet helemaal duidelijk bleek te zijn geweest, werd later een tweede oproep naar buiten gebracht. Ditmaal was duidelijker waaraan de projecten moesten voldoen. Een formeel punt: omdat de Algemene wet bestuursrecht het niet toeliet om die ondersteuning in de vorm van subsidie te verlenen, werd gekozen voor een constructie waarbij de stichting aan de uitvoerende partijen opdrachten verstrekte.
Wilden ingediende projecten de goedkeuring van de stichting krijgen, dan was het van belang dat zij stimuleerden tot samenwerking en bij voorkeur meerdere partijen in de stad samenbrachten. Bovendien moesten zij aan verschillende eisen voldoen, wilden zij door de stichting financieel ondersteund worden. Er diende sprake te zijn van nieuwe projecten die duidelijk in het teken van 200 jaar Tilburg stonden en in het feestjaar binnen de gemeente werden uitgevoerd. Ook mochten de projecten niet alleen toegankelijk zijn voor de eigen achterban van de betreffende organisator, maar moesten ze openstaan voor een breed publiek.
"De Tilburgers moesten elkaar ontmoeten, elkaar leren kennen", vertelt voorzitter Arnoud-Jan Bijsterveld. "Clubs die iets organiseerden, moesten over de grenzen van de eigen achterban kijken."

In de breedte

Het bestuur wilde ook voorkomen dat de projecten die uiteindelijk in 2009 zouden worden uitgevoerd, enkel de vruchten waren van een kleine groep organisatoren. De vele verschillende gezichten van de Tilburgse bevolking zouden bij voorkeur in de projecten weerspiegeld zijn. Er moesten laagdrempelige activiteiten komen die de inwoners van de stad in de breedte zouden aanspreken, jong en oud, autochtoon en allochtoon. Bovendien was het wenselijk dat er een spreiding zou zijn over verschillende terreinen, zoals sport, cultuur en religie, en dat ook Berkel-Enschot en Udenhout en de Tilburgse stadswijken een aandeel hadden. Wat het feestjaar in ieder geval niet moest worden, was een door een kleine groep voorgeschoteld programma dat zich alleen in het centrum van Tilburg ging afspelen. Daarom was er onder meer ook een SRV-wagen die ook naar Berkel-Enschot en Udenhout toog, was er een 'T meej kuukskes-tour' en werden er wijkfeestpakketten beschikbaar gesteld. Tachtig straten kregen zo'n pakket met onder andere schmink, stoepkrijt en ballonnen. Op die manier namen meer dan 9000 Tilburgers in hun eigen wijk deel aan de festiviteiten.
Uiteindelijk werd op de oproep om projectvoorstellen in te dienen behoorlijk goed gereageerd. Niet minder dan 140 ingevulde formulieren kreeg het bestuur toe-

De medewerksters van het projectbureau Tilburg 2009 bij de presentatie van de Tilburg 2009 wijn (Tilburg Wijnstad) op 27 november 2008. V.l.n.r.: Renée van Duren, Ingrid de Leeuw, Maaike de Wit, Marlon Maas, Heleen Vermeulen en Kim Kraakman. (Foto archief Stichting Tilburg 2009)

gestuurd, met plannen voor de meest uiteenlopende activiteiten.
Helemaal tevreden waren de bestuursleden na een eerste inventarisatie echter nog niet. Zo bleek dat de projectvoorstellen die waren ingediend om verschillende culturen en religies nader tot elkaar te brengen, enkel afkomstig waren van autochtone inzenders. Vanuit de gemeenschappen van de immigranten bleef het stil, tot spijt van het stichtingsbestuur. De sectoren sport, economie, onderwijs, zorg en de musea dienden geen of weinig projecten in en stichting en projectbureau hebben er nog stevig aan moeten trekken om te zorgen dat er in sommige sectoren toch nog iets moois van de grond kwam. Een ander manco dat zich openbaarde, was dat veel van de projectvoorstellen niet voorzien waren van een deugdelijke begroting, of dat zij te weinig uitgewerkt waren of op een te kleine doelgroep gericht. Desalniettemin kon uit het aanbod een selectie worden gemaakt van 22 projecten die door de stichting als 'stadsprojecten' werden aangemerkt.
Ook initiatieven die niet aan de criteria voldeden, of die niet tot de selectie behoorden, konden overigens toch deel uitmaken van het feestprogramma. Voor iedereen en elke organisatie die in 2009 iets op poten zette, was er namelijk de mogelijkheid om mee te liften op de communicatiecampagne van de stichting. De huisstijl, vlaggen, logo's, het was allemaal vrijelijk beschikbaar zodat een groot aantal niet-geselecteerde activiteiten toch onder de 'T 2009-vlag' naar buiten kwamen. Ook letterlijk overigens, want de vlag die voor het jubeljaar werd ontworpen, gratis werd uitgedeeld en op veel plekken in de stad te zien was, werd bij het grote publiek misschien wel het meest in het oog springende communicatiemiddel. Na slechts één berichtje in het *Brabants Dagblad* vlogen al 300 gratis vlaggen de deur uit. Ze waren zelfs zo populair dat ze van vlaggenstokken werden gestolen, zo kon de organisatie op enig moment constateren.

Geslaagd

"Grote en kleine evenementen vulden elkaar prima aan", zegt voorzitter Bijsterveld, terugkijkend op wat er in 2009 allemaal van de grond kwam. Die evenementen werden deels betaald uit gemeentelijke en provinciale subsidies, maar werden ook mogelijk gemaakt door een veelheid aan sponsoren. De Rabobank, Interpolis, het *Brabants Dagblad* en Omroep Brabant vormden de hoofdsponsors, maar daarnaast was er een waslijst aan bedrijven die ofwel financieel ofwel in natura aan het feestjaar meebetaalden. Uiteindelijk brachten gemeente, provincie en private sponsoren een bedrag van zo'n drie miljoen euro bij elkaar.

Uit al die grote en kleine evenementen steekt een aantal momenten uit het kroonjaar erbovenuit, wat voorzitter Bijsterveld persoonlijk betreft. Het reuzenfestival, bijvoorbeeld, dat georganiseerd werd door de Stichting Reuzengenootschap Tilburg, Berkel-Enschot, Udenhout, was een gedenkwaardig onderdeel van het feestprogramma. "Dat was helemaal nieuw voor Tilburg. Bovendien waren Berkel-Enschot en Udenhout er ook bij betrokken", vertelt Bijsterveld over die zeventiende mei, toen reusachtige gestaltes uit Nederland, maar ook uit België, door de binnenstad trokken.
De interreligieuze dag die op 16 mei plaatsvond in het Huis van de Wereld aan de Spoorlaan is een ander voorbeeld van een in de ogen van de voorzitter

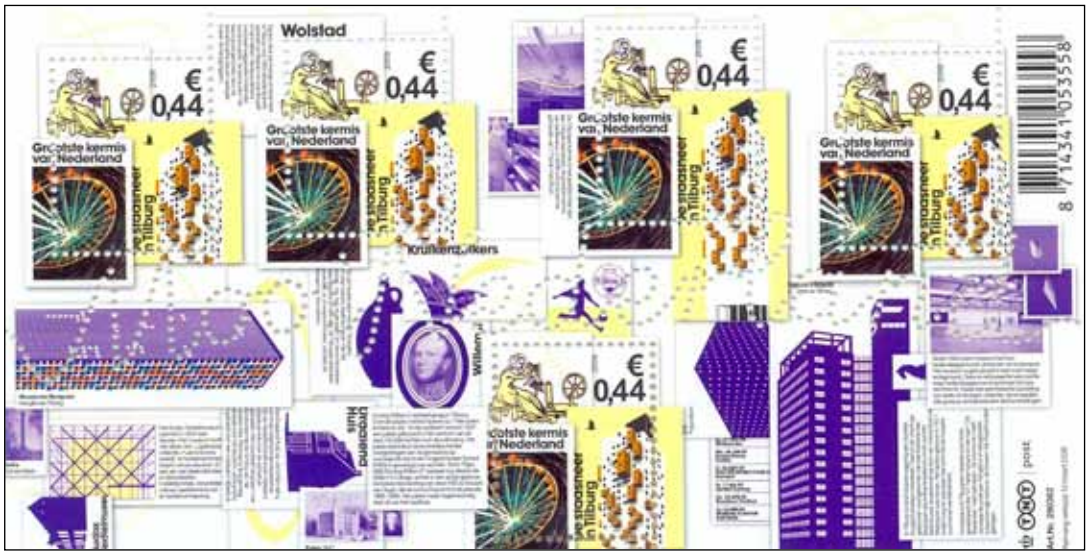

Vanaf 10 maart 2009 was er een speciaal postzegelvelletje van TNT-Post verkrijgbaar met het thema Tilburg 2009.

Op 17 mei 2009 trokken er tientallen reuzen door de binnenstad van Tilburg. Zij waren afkomstig uit binnen- en buitenland. Ook waren er reuzen uit Udenhout, Berkel-Enschot en Tilburg. (Foto Jan Stads)

geslaagd evenement, net zoals de T-Parade. Die zomerse optocht trok op zondag 4 juli door de straten en trok ongeveer 65.000 toeschouwers naar de binnenstad. Het was een van de evenementen die het kroonjaar toch nog een multicultureel element gaven.
Dat was overigens ook het geval bij de momenten die te maken hadden met de viering van de tweehonderdste geboortedag van Peerke Donders, momenten die Bijsterveld ook nog altijd koestert. Voor de Tilburgse zalige werd op zondag 25 oktober een speciale mis gehouden in de Goirkese kerk en twee dagen later, op de dag dat de tweehonderdste verjaardag van de beroemde missionaris herdacht werd, ging het Peerke Donders Paviljoen (Museum voor naastenliefde) open.
"Daar waren een heleboel verschillende partijen uit Tilburg bij betrokken", aldus de voorzitter. "Er lag een historische aanleiding aan ten grondslag en er zat een boodschap achter. Want 2009 moest niet alleen een feestje zijn, er moest ook ruimte zijn voor enige reflectie."

Een aantal bekende en onbekende Tilburgers kreeg een tegel in de Walk of Fame aan de Alexanderstraat, zoals de voetballers van Willem II op 9 juli 2009. (Foto Jan Stads)

Mooi was ook de 'Mega Tingo', vindt projectcoördinator Heleen Vermeulen. Deze enorme 'Tilburgse bingo' werd op 5 juni in het Willem II-stadion gehouden. Tussen de speelrondes van het gratis evenement door, traden Corry Konings, Lee Towers en Wesley op. De BBA en veel Tilburgse serviceclubs zorgden ervoor dat ook mindervaliden en ouderen deze megabingo konden bijwonen, door hen met de bus op te halen bij bejaarden- en verzorgingstehuizen en voor begeleiding te zorgen. "Het was een totaal ander evenement dan bijvoorbeeld de opening op 1 januari, maar gaf wel eenzelfde gevoel: je zag mensen gewoon genieten."
Ook voor de jongere Tilburgers waren er verschillende activiteiten. Een goed voorbeeld daarvan is de verkiezing van de Kinderburgemeester. Die werd gekozen uit basisschoolleerlingen uit groepen zeven en acht.

Rumoerig

Reflectie was ook een element dat een plaatsje in het programma moest hebben, zo vertelde voorzitter Arnoud-Jan Bijsterveld al. Gezien de politieke ontwikkelingen in die tijd paste enige mate van bezinning en beschouwing ook zeker in het kroonjaar. Het was immers het turbulente jaar waarin burgemeester Ruud Vreeman opstapte. Hij had veel kritiek gekregen omdat hij de gemeenteraad niet op de hoogte had gebracht van een overschrijding van het bouwbudget van het Midi Theater. De kosten waren op 5 miljoen euro geraamd, maar dat bedrag was met bijna twee miljoen overschreden. De burgemeester was daarvan op de hoogte geweest, maar liet na de gemeenteraad ervan in kennis te stellen.
Het aftreden van Vreeman (wiens zeer moeizame omgang met toenmalig raadslid Hans Smolders overigens ook voor vrijwel een continue onrust zorgde) was niet het enige politieke drama dat zich rond de viering van het jubeljaar afspeelde. De financiële perikelen rond het Midi Theater hadden eerder in het feestjaar namelijk al geleid tot het aftreden van wethouder Hugo Backx. En in 2008, toen de voorbereidingen voor de viering van tweehonderd jaar stadsrechten in volle gang waren, was het Tilburgse college van Burgemeester en Wethouders al gevallen vanwege wat destijds het 'Adje-theater' werd genoemd, naar de acteur/cabaretier Arijan 'Adje' van Bavel die het Midi-pand van de gemeente zou huren.
Al met al rumoerige tijden waarin de stichting de blik van de Tilburgers op het kroonjaar gericht moest zien te houden. "Dat politiek gekrakeel heeft me nog de meeste hoofdbrekens bezorgd", aldus Bijsterveld, "want het bracht een negatieve sfeer in de stad terwijl wij juist een positief gevoel van trots en saamhorigheid wilden creëren."

Verjaardag

Hoewel de stichting de inwoners van Tilburg nadrukkelijk bij de invulling van het feestjaar wilde betrekken, waren er drie momenten die de organisatie in ei-

Op 18 april 2009 werd de 200e verjaardag van Tilburg in de binnenstad gevierd. (Foto archief Stichting Tilburg 2009)

gen hand wilde houden. Het waren drie dagen die als hoofdmomenten in het feestjaar moesten dienen.
Het eerste moment was de al genoemde opening van het kroonjaar op 1 januari op het Willemsplein.
Het tweede was 18 april. Dat was de dag waarop koning Lodewijk Napoleon tweehonderd jaar daarvoor Tilburg stadsrechten had toegekend. De tweehonderdste verjaardag van de stad dus, en die werd uitbundig gevierd in de binnenstad. 's Middags stond het stadscentrum in het teken van een scala aan activiteiten. Het programma laat zien dat er die middag zo'n veertig optredende artiesten of groepen waren. In de straten in het centrum was er straattheater en onder meer in 013 en Paradox waren er optredens van zigeuner- en jazzmuzikanten. Voor de kinderen was er op het Pieter Vreedeplein een speciaal programma met onder meer een optreden van de groep VOF De Kunst, bekend van onder meer de hit 'Eén kopje koffie'.
's Avonds stroomde het Heuvelplein vol met bezoekers die de slotact kwamen bijwonen. Die imposante afsluiting met veel percussie en vuurwerk werd verzorgd door Les Commandos Perçu uit Frankrijk en het eveneens Franse Transe-Express. De eerste groep vertolkte 'Le concert de feu', waarbij slagwerk en vuurwerk op spectaculaire wijze gecombineerd wer-

Spectaculair optreden door Les Commandos Perçu uit Frankrijk op de Heuvel, 18 april 2009. (Foto archief Stichting Tilburg 2009)

den.[6] Het optreden van laatstgenoemde groep speelde zich in de lucht af, hoog boven de hoofden van de toeschouwers. "Zeven spelers, uitgedost als speelgoedmuzikanten in kreukvrije, kleurrijke groene en gele kostuums, met brede steken op hun hoofd en met grote trommels op hun buik, laten ze zich langzaam door een kraan omhoog hijsen. Hoog in de lucht geven de muzikanten hun concert, bungelend aan een immens groot mobile", aldus het *Brabants Dagblad.*
In totaal moet het verjaardagsfeest, dat wat meer gemengde reacties opriep dan de opening in januari, tussen de 50.000 en de 70.000 bezoekers hebben getrokken, schat de stichting.

Winters

De afsluiting van het kroonjaar vormde na de opening in januari en de verjaardag in april het derde grote moment. Het jaar zat erop. Vier seizoenen lang was een jubileum groots gevierd. De winter was in volle gang toen Tilburg zich opmaakte voor het einde van het jaar. Maar voordat daadwerkelijk tot de afsluiting overgegaan kon worden, brak nog een onzekere tijd aan voor bestuur, medewerkers van het projectbureau en deelnemers aan de slotmanifestatie. De locatie waar het festijn zou plaatsvinden, was namelijk de Piushaven en kort voordat het feest zou plaatsvinden, kwam het bericht dat de gemeente niet zeker wist of de kade zoveel bezoekers wel kon houden. Pas na een uitgebreid onderzoek naar de toestand van de kades, kon groen licht worden gegeven en het feest daadwerkelijk doorgaan. Pakweg vierhonderd Tilburgse deelnemers aan de slotmanifestatie konden opgelucht ademhalen.
Net als de twee eerdere hoogtepunten, was ook de afsluiting indrukwekkend. In het water van de haven kwamen pontons te liggen met daarop een groot podium en enkele kleinere podia. Op deze avond was het bitter koud. Zo koud zelfs, dat enkele aanpassingen in het programma moesten worden doorgevoerd. Maar het extreme winterweer weerhield 7.000 nieuwsgierigen er niet van om naar de Piushaven te komen en het kroonjaar mee af te sluiten. Degenen die dat wilden, kregen van de organisatie in ieder geval een warm worstenbroodje of een glaasje glühwein. Onder de aanwezigen bevond zich ook Ivo Opstelten, die kort daarvoor als waarnemend burgemeester was aangetreden na het vertrek van Ruud Vreeman.

Teleurstelling

Maar toen was het gedaan met het grote feestjaar van Tilburg. Het zou niet lang meer duren voordat de werkzaamheden van het projectbureau erop zaten en het pand vanwaaruit alles gecoördineerd werd, verlaten zou worden. Het stichtingsbestuur en de medewerkers van het projectbureau konden terugkijken op een jaar waarin er veel gebeurd was, een hectisch jaar dat veel mooie momenten had opgeleverd.
Minder aangename herinneringen en ervaringen waren er echter ook. Zo hadden de bestuursleden af en toe meer betrokkenheid vanuit de gemeente verwacht. "Het gebrek aan creativiteit en daadkracht van bijvoorbeeld de afdeling Stadspromotie stelde ons

Een tweede groep trad op 18 april op in de lucht. Hier een opname voor de Heuvelse kerk. (Foto Jeroen Peeters)

teleur", vertelt voorzitter Bijsterveld. Dat pas zo kort voor de slotmanifestatie vanuit het gemeentehuis de vraag werd opgeworpen of de kade de bezoekers wel zou kunnen dragen, wekte ronduit verbijstering. "En dat de fietsenstallingen op 18 april gesloten bleven, was ook een knullig dieptepunt", aldus Bijsterveld, die zich ook afvraagt of het gemeentebestuur zich wel voldoende gerealiseerd heeft hoeveel inspanningen er vijf jaar lang zijn geleverd. En hou je iets over aan zo'n groots gevierd kroonjaar en alle inspanningen die daarmee gepaard zijn gegaan? "Ik denk dat iedereen zich toch weer een beetje heeft teruggetrokken in zijn eigen clubje", vreest Bijsterveld.

Verbeterpunten

Terugblikkend op het eigen functioneren is er een aantal punten te signaleren waarop de stichting beter anders had kunnen handelen. Achteraf gezien moest men bijvoorbeeld concluderen dat de naam 'Tilburg 2009' niet goed genoeg weergaf waar de stichting voor stond. Het jaartal wordt dan wel vernoemd, maar wat er precies werd gevierd in dat jaar, bleef onduidelijk. Aangezien de herdenking van de stadsrechttoekenning een steeds grotere rol als achterliggend thema was gaan spelen, werd officieus dan ook vaak gesproken van 'Tilburg 200'.

Op 27 oktober 2009, de 200e verjaardag van Peerke Donders, opende minister Ernst Hirsch Ballin het Peerke Donders Paviljoen onder toeziend oog van burgemeester Ruud Vreeman en hoofd Stadsmuseum Tilburg Ronald Peeters. (Foto Paul Spapens)

Ook was er onder organisatoren van bestaande evenementen kwaad bloed gezet doordat de stichting weigerde hun activiteiten financieel te ondersteunen. "Wanneer deze evenementen de mogelijkheid hadden gekregen om zich uit te breiden met een duidelijke toegevoegde jubileumwaarde, had de Stichting hieraan een extra impuls kunnen geven. Op deze manier hadden deze evenementen ook inhoudelijk beter kunnen inhaken en was er nog meer samenhang geweest in het totale programma", zo formuleerde men evaluerend in het eindverslag dat na afsluiting van het kroonjaar werd opgesteld.
En een Comité van Aanbeveling dat uit meer dan vijftig personen bestond, mocht dan een brede afspiegeling van de Tilburgse samenleving zijn, het bleek ook een te grote club te zijn om slagvaardig en effectief te kunnen handelen.

Bewaard

Toch zijn er in Tilburg elementen bewaard gebleven die erop wijzen dat er ooit een jaar is geweest waarin herdacht werd dat Tilburg tweehonderd jaar daarvoor stadsrechten had gekregen. Een jaar waarin een enorme hoeveelheid activiteiten en evenementen van de grond was gekomen, waar Tilburgers in groten getale op af waren gekomen, van hadden genoten en blijkens enquêtes ook positief beoordeelden. Momenten bovendien waaraan 'de Tilburgers', in al hun verscheidenheid, hadden bijgedragen. Zo'n overblijfsel van dat feestjaar is bijvoorbeeld het speelbos dat op de Hultense Heide, tussen het Wandelbos en het Reeshofbos, tot stand kwam. Deze speel- en ontmoetingsplek, vervaardigd van natuurlijke materialen, was het laatste initiatief van de Stichting Tilburg 2009. Het was 'een project met een blijvend karakter' zoals het stichtingsbestuur dat voor ogen had, 'een aandenken aan het 200-jarig bestaan van de stad waar alle inwoners van Tilburg iets aan hebben'.[7]
"Iedereen kan naar het speelbos, bussen met schoolkinderen, maar ook hele gezinnen", vertelt projectcoördinator Heleen Vermeulen. Tot haar grote genoegen heeft zij zelf tijdens een bezoek aan het bos al het enthousiasme van bezoekers kunnen proeven, toen zij een kindje hoorde roepen: ,,Mam, dit is het coolste bos ever!"
En dan is er voorlopig in ieder geval ook nog de Walk of Fame. Die bestaat uit dertig tegels waarmee bekende, maar zeker ook onbekende Tilburgers werden gehuldigd. Zanger Guus Meeuwis was de eerste die een tegel kreeg en hij was dan ook degene die de Walk of Fame in maart 2009 opende. Ook na afsluiting van het kroonjaar liggen de tegels er nog. Ze bevinden zich in de Alexanderstraat en leiden langs het pand waar eerder het projectbureau was gehuisvest, maar waar na afloop van alle festiviteiten nu de stilte haar intrek heeft genomen. De tegels herinneren aan een bewogen feestjaar waarin 'Tilburg 't liet zien'.

Noten

1 Voor dit artikel is onder andere gebruikgemaakt van het archief van de Stichting Tilburg 2009 en het 'Eindverslag Stichting Tilburg 2009. Een verslag van een bijzondere jubileumviering' (Tilburg, maart 2010).

2 Zie: J. Ketelaars, 'Stadsrechtvieringen als 'city marketing'', *Noordbra-*

bants Historisch Nieuwsblad, juni 2009, p. 1-2.

3 http://www.historietilburg.nl/nieuwsarchief/nieuwsarchief%202005/nieuwsjuli.htm. Voor het laatst geraadpleegd op 19 november 2010.

4 Gesprek met Arnoud-Jan Bijsterveld, 4 november 2010.

5 Gesprek met Heleen Vermeulen, 9 november 2010.

6 http://www.brabantsdagblad.nl/algemeen/kunst/4815040/article-6769138.ece. Voor het laatst geraadpleegd op 19 november 2010.

7 http://www.tilburg.com/web/informatie/Nieuws/Nieuws/Tilburg-krijgt-speelbos.htm. Voor het laatst geraadpleegd op 20 november 2010.

TILBURG 2009 laat 't zien!

ORGANISATIE

Bestuur

Arnoud-Jan Bijsterveld (voorzitter)	Hoogleraar Cultuur in Brabant, Universiteit van Tilburg
Paul Spapens (vice-voorzitter)	Oud-journalist en publicist
Henk Vermeer (penningmeester)	Director, Ernst en Young Acountants LLP
Erik de Ridder (secretaris)	Management Consultant, Ordina Public Management Consulting
Guus van Hove (lid)	Directeur 013 Popcentrum
Ingrid van Ierland (lid)	Eigenaar, Directie, Bureau & zo
Jan Haans (lid)	Eigenaar, Algemeen directeur, Haans Tilburg BV
Jan Melis (lid)	Eigenaar, Algemeen directeur, Melis Gieterijen Tilburg
Annette Mengde	Liaison officer, Directeur Beleidsontwikkeling Gemeente Tilburg
Ronald Peeters	Hoofd Stadsmuseum Tilburg

Raad van Toezicht

Henriëtte de Kok (voorzitter)	Bestuursvoorzitter / Algemeen directeur, OBT Bibliotheek Midden-Brabant
Theo Clijsen (lid)	Voorzitter Sportraad Tilburg
Willem Daamen (lid)	Notaris, Daamen Notarissen
Snjezana Matijevic (lid)	Directeur, Stichting CBV Projecten Tilburg
Frank Molkenboer (lid)	Directeur Algemene Zaken, BV Willem II BVO
Ugur Pekdemir	Directievoorzitter a.i., Rabobank Noord-Kennemerland

Projectbureau

Heleen Vermeulen	Projectleider
Ingrid de Leeuw	Hoofd communicatie
Maaike de Wit	Hoofd sponsorwerving
Kim Kraakman	Coördinator pr & media (woordvoerder)
Renée van Duren	Personal Assistant Kinderburgemeester
Juul Heine	Medewerker communicatie
Frans van Groeninge	Financiën & administratie
Marlon Maas	Medewerker communicatie & pr
Nathalie Melchers	Stagiaire
Jill de Kok	Office Manager

Feestelijke afsluiting van het jubileumjaar op 19 december 2009 in de Piushaven. (Foto Jan Stads)

Vincent van Gogh en de Rijks-HBS ‘Willem II’

Jan de Veer*

* Drs. Jan de Veer is afdelingsdirecteur vwo Koning Willem II College Tilburg.

Op 3 september 1866 startte Vincent van Gogh met het volgen van lessen op de Rijks-HBS ‘Willem II’, per 31 maart 1868 werd hij uitgeschreven uit het bevolkingsregister van de stad Tilburg. Ruim anderhalf jaar duurde zijn schoolcarrière, in de eerste en tweede klas. Wie maakten deel uit van de schoolbevolking in deze periode, met wie kwam hij in aanraking?

Vincent werd in 1866 aangemeld op de Tilburgse Rijks-HBS. Men ging voorbij aan de Latijnse school in Breda die toch dichter bij Vincents woonplaats Zundert lag. Dat grootvader Van Gogh in Breda woonde, dus in noodgevallen zijn kleinzoon kon huisvesten, én lid was van het curatorium van die school bleek niet van invloed. Volgens Meyers is de keuze voor Tilburg gelegen in het feit dat Vincent wel een goede leerling was maar dat zijn capaciteiten niet toereikend waren voor een opleiding die voorbereidde op de universiteit. De Rijks-HBS was een goed alternatief, een school voor een burgerzoon, die opleidde voor een carrière in diezelfde stand. Mogelijk speelde ook mee dat grootvader Van Gogh Constant Huijsmans, de tekenleraar op ‘Willem II’, goed kende evenals inspecteur Bosscha, de directe toezichthouder.[1] Huijsmans had op zijn vakgebied enige naam als auteur van tekenmethodes. Vincent werd zijn leerling maar lijkt later niet echt van hem onder de indruk. In brieven wordt Huijsmans niet genoemd en uit hij kritiek op het tekenonderwijs uit zijn jeugd *‘was er toen iemand geweest die mij had gezegd wat perspectief was, hoeveel misère zou mij bespaard zijn, hoeveel verder zou ik nu zijn’ en ‘ik ben ten enemale geoccupeerd met de kleurwetten. Als men ze in onze jongensjaren geleerd had.’*[2] Op wat voor school kwam Vincent in Tilburg terecht?

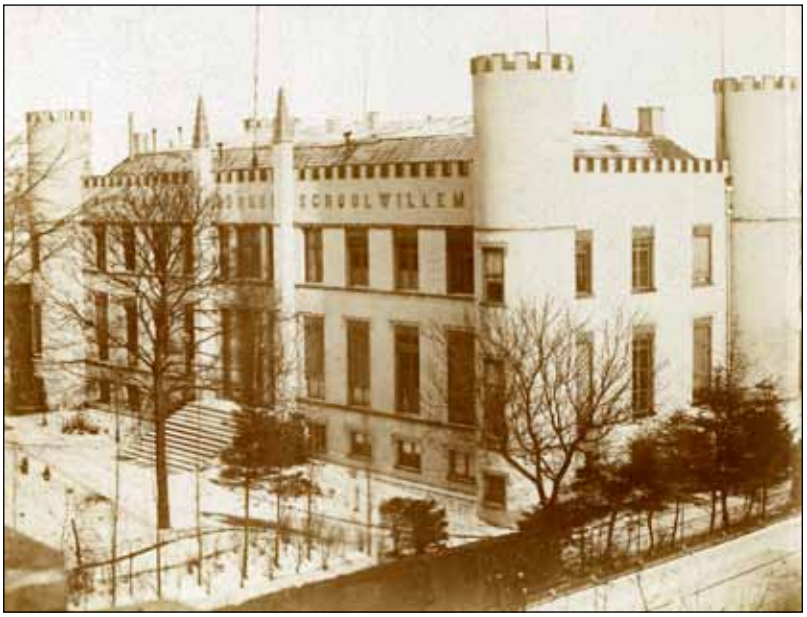

Het voormalige paleis van koning Willem II als Rijks-HBS in 1892. (Coll. RAT)

De hbs als schooltype

“Wij gaan, Mijne Heeren, eene groote en blijvende weldaad aan het land bewijzen” aldus Thorbecke, minister van Binnenlandse Zaken waaronder Onderwijs ressorteerde, in 1863 bij de behandeling van de wet op het Middelbaar Onderwijs.
Een nieuwe vorm van onderwijs was hard nodig. In diverse Europese landen ontwikkelde de industrie zich vanaf het begin van de 19e eeuw gestaag, in Nederland ontbrak initiatief om te investeren. Benepenheid vierde hoogtij, gevoed door de angst nieuwe wegen in te slaan, weer veroorzaakt door gebrek aan kennis van techniek en economie. Naast het lager onderwijs bestonden de Franse scholen, die zich ontwikkelden tot de ulo’s en lager personeel opleidden, en de Latijnse scholen of gymnasia, die zich vooral richtten op een universitaire carrière. Gerichte technische en economische scholing was nodig. Dat Thorbecke, voorman van de liberalen, het initiatief nam, lag voor de hand. De hbs, de ‘Hogere Burger School’, werd in het leven geroepen, als voorbereiding op een carrière in handel en industrie. De natuurwetenschappen kregen een nadrukkelijker plaats.

Bij de behandeling van het wetsontwerp rees de vraag welke instellingen tot het middelbaar onderwijs gerekend moesten worden en derhalve onder het wetsvoorstel van Thorbecke zouden vallen. De splijtzwam vormde het gymnasium. Er waren twee visies. Aan de ene kant de groep die, zoals tot dan toe gebruikelijk, dit schooltype tot het hoger onderwijs rekende, aan de andere kant zij die het gymnasium onder de paraplu van het middelbaar onderwijs wilden brengen, net als de hbs. Het leeftijdscriterium, en dus het pe-

De achtergevel van de Rijks-HBS Willem II met speelplaats op een vroege foto uit 1875 door T. Weijnen (Maastricht). (Coll. RAT)

dagogisch concept, vormde het uitgangspunt voor de tweede groep. Het tot dan toe gebezigde onderscheid tussen de 'geleerde' en de 'nijvere' stand beschouwde men als niet meer van die tijd. Ook gymnasia dienden volgens hen ter voorbereiding op het hoger onderwijs. Thorbecke hing uit politieke overwegingen het eerste standpunt aan. Immers, 'de katholieken', merendeels ook tot die groep te rekenen, waren belangrijk bij zijn poging de wet door het parlement te loodsen. Handig manoeuvreren in de heikele kwestie openbaar versus bijzonder onderwijs speelde eveneens een rol. Uiteindelijk werden, na aanneming van de wet, tot het openbaar middelbaar onderwijs gerekend: de burgerdagschool – die nauwelijks van de grond kwam –, de burgeravondschool – die wel tot bloei kwam daar men in de avonduren onderwijs kon verzorgen –, de hbs – het meest succesvolle schooltype –, de landbouwschool en de Polytechnische School in Delft, die in 1905 de wetenschappelijke status verwierf.[3]

De hbs kreeg een driejarige en een vijfjarige variant. Het onderwijsprogramma voor de eerste drie jaar was grotendeels hetzelfde. Hierin werden de basisvakken voor industrie en techniek onderwezen ter voorbereiding op een kantoorbaan of koopmansfunctie. Ook was hierna toelating tot KMA of marine mogelijk. Met de vijfjarige, voor hoge functies in het bedrijfsleven, had je toegang tot de Polytechnische school in Delft, de Rijks hogere land-, tuin- en bosbouwschool in Wageningen en (later) de Handelshogescholen in Rotterdam en Tilburg.
Voor de universiteit bleef een gymnasiumdiploma vereist. Een hbs'er moest zich daarom, wilde hij deze stap nemen, na zijn vijfjarige opleiding nog in het Latijn en Grieks bekwamen en staatsexamen doen. Wel kon men met hbs-b aan de universiteiten examens tot en met het artsexamen afleggen en farmacie studeren. Om te promoveren was echter weer een gymnasiumopleiding nodig. Velen deden dat daarom in het buitenland waar deze voorwaarde niet bestond. In 1917 veranderde de situatie en kregen hbs'ers de bevoegdheid examens af te leggen in alle b-faculteiten. Met hbs-a kon je economie studeren. Voor theologie, rechten en letteren bleef tot 1968 een gymnasiumdiploma nodig.

De wet op het middelbaar onderwijs werd op 2 mei 1863 door de koning bekrachtigd nadat een deel van de Eerste Kamer de verzuchting had geslaakt *'dat het toch wel vreemd was dat een twaalfjarige gymnasiast tot het hoger onderwijs gerekend werd.'* Thorbecke stimuleerde gemeentes, die in aanmerking kwamen voor een hbs, zelf tot oprichting over te gaan, anders nam het rijk het initiatief. De eerste hbs-en werden in het schooljaar 1864-1865 geopend, gemeentelijk of rijks.

De oprichting van de hbs in Tilburg

Bedrijvigheid en bevolkingsgroei waren voor Thorbecke belangrijke redenen voor de stichting van een vijfjarige hbs in Tilburg, zeker na zijn bezoek aan de stad in 1863 bij gelegenheid van de opening van de spoorlijn Breda-Tilburg. Locoburgemeester en wethouder van onderwijs Diepen beijverde zich om voor Tilburg dit schooltype binnen te halen, fel bestreden door de clerus, die een school van heidens allooi niet binnen haar biotoop wilde zien wortelen. In Tilburg was slechts een Franse school gevestigd, een bijzondere, gesubsidieerd door de gemeente. Verder was er alleen lager onderwijs.

In juli 1863 verzond Thorbecke brieven naar achttien steden die in aanmerking kwamen voor vestiging, waaronder Tilburg, *'dat zich in de laatste jaren meer en meer eene aanzienlijke uitbreiding heeft erlangd… Te meer daar thans in uwe gemeente geene inrigting van onderwijs aanwezig is waardoor ook slechts eenigermate in die behoefte wordt voorzien.'*[4] Thorbecke's brief werd op 8 oktober van dat jaar in de raadsvergadering behandeld door burgemeester Suijs en wethouder Diepen. De gemeenteraad besloot op 22 oktober een verzoek in te dienen tot verkrijging van een hbs maar weigerde zelf de school te stichten. Het moest dus een rijks-hbs worden. De gemeente spande zich wel in om het paleis van koning Willem II, gereedgekomen na zijn dood, als schoolgebouw te verwerven. Dit paleis had behoudens de periode dat de familie Twiss het huurde –van 1858 tot 27 september 1864 – steeds leeggestaan.[5] De erfgenamen van de koning schonken in 1864 het paleis, erf en 'plaisiertuin' aan de gemeente op voorwaarde dat de school de naam van Koning Willem II zou dragen. In december 1864 verscheen het Koninklijk Besluit dat *'eene Rijks hoogere burgerschool van vijfjarigen cursus in de gemeente Tilburg zal gevestigd zijn en den naam zal dragen Rijksschool Willem II'* en droeg de stad het paleis over aan het rijk. Een muur en een hek waren de enige kosten die de gemeente moest maken.

De verbouwing tot school werd uitgevoerd door aannemer Blomjous en nam zeker het hele jaar 1865 in beslag. Een nieuw trappenhuis en lokalen waren nodig, ronde ramen werden vervangen door rechthoe-

kige en nog enkele andere aanpassingen werden uitgevoerd. Een nieuw gebouw aan de noordzijde van het voormalige paleis herbergde het gymnastiek- en het scheikundelokaal met de laboratoria. Een tekenzaal werd ingericht. Directeur en leraren werden geworven, dat verliep niet gemakkelijk. In vergelijking met scholen elders werden de geboden salarissen daarom dermate aantrekkelijk gemaakt dat een aantal docenten de overstap naar Tilburg wel wilde nemen.[6]

Toelating tot een hbs

Volgens Thorbecke moest *'het genot van onderwijs aan HBS'en vrij zijn, gelijk aan de universiteiten'.* Dat betekende dat er in de beginjaren geen verplichte toelatings- en overgangsexamens waren. Een leerling kon op een rijks-hbs plaatsnemen in de klas die hij wenste, zonder de verplichting aan te tonen genoeg basiskennis te hebben. Op gemeentelijke hbs'en bestond de toelatingsverplichting wel. De inspecteurs beklaagden zich. Het principe tastte immers de kwaliteit van het onderwijs aan als leerlingen, regulier niet bevorderd, zichzelf bevorderden. Een leerling hoefde slechts die lessen te volgen die hij wenste. Ze bepleitten daarom verplichte toelatings- en overgangsexamens voor iedereen, ook voor 'partiëlen'. Deze laatsten volgden geen volledig dagprogramma maar vulden hiaten in hun kennis op of volgden slechts vakken die nodig waren voor hun verdere maatschappelijke ontwikkeling. Thorbecke ging overstag en stelde op 13 augustus 1873 toelatings- en overgangsexamens ook op rijks-hbs'en verplicht. Uniforme landelijke toelatingseisen werden pas in 1920 van kracht.[7] Het is onduidelijk in welke mate de situatie vóór 1873 ook praktijk was op de Rijks-HBS 'Willem II'. Toelatings- en overgangsexamens bestonden ook hier, maar bindend?

In Tilburg was, net als op de andere hbs'en, de gemiddelde leeftijd van de leerlingen zeker in de beginjaren hoog. Vooral de 'partiëlen' waren hiervoor verantwoordelijk. Binnen een leerjaar kon de verscheidenheid in leeftijd groot zijn, men kende een behoorlijk percentage 'toehoorders'. Apothekers in spe spijkerden hun kennis in natuur- en scheikunde bij om te slagen voor het apothekersexamen; kantoorklerken die in handelswetenschappen of boekhouden. Maar ook criteria als 'het vak is te saai' of 'de leraar niet leuk' deden dagleerlingen overstappen naar de deeltijdstatus. Het is onbekend of Vincent van Gogh toelatingsexamen heeft gedaan. Wellicht is de aanbeveling van Cornelis Provily Janszoon voldoende geweest. Hij had Vincent gedurende twee jaar onder zijn hoede gehad op zijn kostschool in Zevenbergen.

De voorzijde van de Rijks-HBS met botanische tuin. Foto uit 1875 door T. Weijnen (Maastricht). Coll. RAT)

De start van de school

De eerste lerarenvergadering vond plaats op 2 februari 1866, in de tuin van het paleis, met de geit van de directeur als toehoorder. Het programma voor de eerste leerjaren en een huishoudelijk reglement waren de onderwerpen. De aanmelding van leerlingen geschiedde op 4 en 5 april, op 9 april volgde de feestelijke opening. Veel aandacht werd er niet aan besteed door de plaatselijke (katholieke) pers. Het *Weekblad van Tilburg* van 14 april 1866 berichtte erover, weliswaar op de voorpagina, maar onder de titel 'Ingezonden'. Kern van het artikel was dat toekomstige industriëlen scholing behoefden om de concurrentie voor te kunnen blijven, maar de vraag was of een openbare school daartoe het geëigende instrument was: *'waarachtige wetenschap voert tot God, en slechts de waanwijze, de in zonden diep gezonkene zint in zijn hart op het versmaden van God en godsdienst'*. De toon was gezet!

Dertien leerlingen meldden zich aan voor het eerste jaar, slechts één bleek er geschikt. De anderen ontbrak het, naast kennis, aan *'ontwikkeling van verstand en oordeel'*.[8] De aansluiting tussen de lagere school en de hbs was slecht. In Tilburg schortte het bovendien aan orde en netheid met betrekking tot het in te leveren schoolwerk *'en de taak der leeraren, die reeds moesten afdalen beneden het peil van het onderwijs, waartoe zij zich konden vleijen geroepen te zijn, werd daardoor buitengewoon verdrietig.'* [9] Er was in Tilburg geen openbare school voor meer uitgebreid lager onderwijs die voor een betere basiskennis kon zorgen. De bijzondere Franse school (de 'school van Borsten') ontbrak het aan personeel. Langer op de lagere school blijven had geen zin, men leerde daar te weinig. Daarom werd op 10 april gestart met alleen een voorbereidende klas van 12 leerlingen. Aan het einde van dit korte eerste leerjaar, in juli 1866, stond de teller op achttien. De leerlingen moeten afkomstig geweest zijn uit de gegoede klasse. Het schoolgeld van dertig gulden per jaar was voor een arbeider niet op te brengen.

Lesprogramma

De inrichting van het programma van onderwijs was in het begin aan de scholen zelf, dus in theorie redelijk vrij. Behoeften van plaats en regio konden meespelen. Dit gold met name voor de driejarige hbs'en. Zij sloten immers het onderwijsprogramma af met

alleen schoolexamens. Toch waren de verschillen miniem. De inspectie moest haar goedkeuring geven en het was voor driejarige opleidingen belangrijk dat hun leerlingen daarna elders de vijfjarige variant konden volgen.
Die vijfjarige kende striktere eisen omdat deze opleiding met een officieel eindexamen afgesloten werd. In 1891 bij het 25-jarig bestaan van de Rijks HBS 'Willem II' blijken van de 296 leerlingen die tot dan toe de school bevolkt hadden 50 leerlingen examen gedaan te hebben, waarvan er 48 geslaagd waren. De eindexamens werden afgenomen door commissies van docenten van de scholen die examenleerlingen leverden. Alle vakken werden geëxamineerd, schriftelijk en mondeling, behalve schoonschrijven en gymnastiek. Er was kritiek op de overladenheid van het programma en met name in katholieke regio's – huiverig voor materialisme – op het accent op de b-vakken. De minister deelde op vijfjarige hbs'en een derde van de tijd toe aan de b-vakken, een derde aan de talen, een vijfde aan de zaakvakken en de rest aan tekenen en schrijven. Het curriculum bestond uit: wiskunde, natuurkunde, scheikunde, plant- en dierkunde, staathuishoudkunde, boekhouden, aardrijkskunde, geschiedenis, Nederlands, Frans, Engels, Duits, schoonschrijven, hand- en rechtlijnig tekenen en gymnastiek. Voor de vijfjarige opleiding kwamen daar nog bij: mechanica, kosmografie, staatsinrichting en handelswetenschappen.

Van Gogh op 'Willem II'

1866-1867

Vincent arriveerde in september 1866 in een stad in groeispurt. De industrie ontwikkelde zich gestaag evenals het bevolkingstal, de heerdgangen sloten aaneen, een stedelijk karakter wortelde. Het merendeel van de bevolking verdiende zijn brood in de textielindustrie, de werktijden waren lang, de verdiensten laag. Door de aanleg van het spoor verdween het verkeersisolement. Om in Tilburg te komen vanuit Zundert moest Vincent circa drie uur lopen naar Breda en daar de trein nemen. Geen dagelijkse routine. Een kosthuis werd gezocht en gevonden bij de familie Hannik op Korvel nr. 57 (waar nu het pand St. Annaplein 18-19 staat). Vader Hannik was rijksambtenaar bij de belastingen en koopman. Hoe Vincent aan dit kosthuis is gekomen, is onbekend. Twee mogelijkheden worden genoemd. Of op verzoek van vader Van Gogh via de hervormd predikant ds. P.E.R. Bodel-Bienfait in Tilburg – Hannik was eveneens Nederlands Hervormd en actief kerklid – of via de advertentie die directeur Fles op 7 juli 1866 in het *Weekblad van Tilburg* liet plaatsen met de tekst: *'Voor elders woonachtige ouders of voogden, die hunne kinderen of pupillen bij ingezetenen van Tilburg in den kost willen besteden, bestaat daartoe de gelegenheid, waaromtrent de ondergetekende bereid is inlichtingen te geven'.*

Achter de boom, uiterst rechts, het woonhuis van J. Hannik op Korvel 57, waar Vincent van Gogh in de kost was. Tegenwoordig is dit St. Annaplein 18-19. (Coll. RAT)

Bij zijn komst ging de stad gebukt onder een cholera-epidemie, zo ernstig dat de kermis dat jaar wegens besmettingsgevaar afgelast was. Vierendertig leerlingen bevolkten de school in september 1866, de meesten voor volledig dagonderwijs. Over de kwaliteit van het onderwijs kon men nog niet veel zeggen. Volgens inspecteur Bosscha was het daar nog te vroeg voor. Wel werden handtekenen en gymnastiek *'met lust en ijver'* gevolgd.[10] De school was in opbouw, er haperde nog van alles aan algemene voorzieningen, zowel op het gebied van behuizing als op onderwijskundig vlak. Voor de lessen natuurlijke historie ontving de school van het Rijksmuseum in Leiden in het najaar van 1866 huiden, geraamtes en schedels van kleine dieren, vogels en insecten. Voor de bibliotheek werd een aantal basiswerken aangeschaft ter waarde van duizend gulden. Het gevraagde bedrag van tweeduizend gulden werd als *'veel te hoog'* terzijde geschoven. Voorwaarde tot aanschaf was dat de boeken van blijvende waarde zouden zijn door hun volledigheid of grondigheid én te duur voor particuliere aanschaf door leraren. Hieronder vielen volledige kritische uitgaven van klassieke schrijvers en standaardwerken als woordenboeken en encyclopedieën. Het tijdschriftenbestand mocht de som van 150 gulden niet te boven gaan. Hoe was de sfeer op school in dat eerste volledige jaar? Meerdere malen lezen we in het schoolarchief dat het gedrag van de scholieren te wensen overliet. De oorzaak werd gezocht in de onvoldoende vooropleiding van de gemiddelde leerling maar ook in het onvermogen tot ordehandhaving van een aantal docenten. Op 26 december 1866 schrijft inspecteur Bosscha aan directeur Fles dat orde en tucht nodig zijn. Hij acht het bijwonen van lessen door de directeur van belang. Verder adviseert hij niet tot het opstellen van een reglement van inwendige tucht maar tot aanpassing van het Huishoudelijk Reglement, dat geeft meer interpretatievrijheid. Hij is wel blij te horen dat de leerlingen hun huiswerk beter inleveren en dat er pogingen zijn hen in het lezen te oefenen. Toezicht bij de lessen van Krecke (wiskunde/natuurkunde) en Frantzen (Hoogduits) blijkt geen overbodige zaak. Ook tevoren had Bosscha al gewaarschuwd. Het is immers moeilijk *'om de leerlingen op de hoogte te brengen; gemis aan kennis op een leeftijd althans, waarop die verwacht mag worden, gaat gewoonlijk gepaard met gemis aan ijver en leerlust.'*

Klassenfoto 1866-1867 van de Rijks-HBS met uitsnede van vermoedelijk Vincent van Gogh. (Coll. Koning Willem II College, Tilburg)

Foto Vincent van Gogh voor Tilburg

In het archief van het Koning Willem II College in Tilburg bevindt zich de eerste klassenfoto 1866-1867 van de voormalige Rijks-HBS Koning Willem II. Daarop staan de toenmalige docenten en leerlingen, waaronder Vincent van Gogh. Ter gelegenheid van het 145-jarig bestaan van de school, zal deze unieke foto op 31 januari 2011 aan de gemeente Tilburg in langdurige bruikleen worden gegeven. De foto zal in een speciale vitrine te bezichtigen zijn in het in 2009 ingerichte Vincents Tekenlokaal, dat zich in het Paleis-Raadhuis bevindt.

Er zijn slechts vier andere foto's van Van Gogh bekend: portretten op 13 en op 19-jarige leeftijd, een nauwelijks herkenbare foto samen met twee mannen bij een molen (ca. 1877) en een foto waarop hij vaag op de rug is te zien, in gesprek met collega-schilder Bernard (ca. 1886). De Tilburgse foto is dus een unieke foto. Er is in de loop der jaren discussie ontstaan wie nu precies Vincent is op de foto. Er komen twee personen in aanmerking: die op de voorste rij zittend derde van rechts en die op de volgende rij zittend tweede van rechts. De eerste is de meest waarschijnlijke.

Het volgen van lessen scheikunde is geen onverdeeld genoegen. De heer Van Calker (scheikunde) spuit zijn gal in een brief aan de directeur op 1 maart 1867: *'Reeds dikwijls namelijk heb ik daarover geklaagd dat het houden van het gymnastiekonderwijs in de onmiddellijk aan het laboratorium grenzende en slechts door een tusschenschot daarvan gescheidene zaal niet slechts voor de werkzaamheden in het laboratorium ongemeen stoorend is en deze wel met ter tijd geheel onmogelijk zal maken, maar ook voor instrumenten enz. hoogst nadeelig is. Nadat ik reeds meerdere keeren mij genoodzaakt zag het laboratorium wegens het onuitstaanbaar dreunen en schokken te verlaten, daar een wetenschappelijk werken onder zulke omstandigheden niet mogelijk is, houd ik het voor mijn pligt in het belang van het laboratorium en toekomstig scheikundig onderwijs nog eens opnieuw op de dringende noodzakelijkheid eener scheiding van gymnastiekzaal*

Het laboratorium in het bijgebouw van de Rijks-HBS in 1920, toen het gebruikt werd door de Ambachts- en Industrieschool (gevestigd aan de Spoorlaan). (Coll. RAT)

en laboratorium ernstig aan te dringen.' Het is echter niet het enige dat aan de basisvoorwaarden voor behoorlijk onderwijs schort. Hij pleit in dezelfde brief voor een lik verf, een tochtdeur en een aparte ruimte voor het prepareren van dieren met een stoel, kachel en bureau.

Het heeft effect want het ministerie treedt in overleg met de gemeente over een andere gymnastieklocatie, een slepend proces. Diverse mogelijkheden neemt men de daaropvolgende jaren in overweging maar de nieuwe ruimte komt er niet. Van Calker komt men enigszins tegemoet door de kabinetten van natuur- en scheikunde van beter materiaal te voorzien. Onderwijskundig plaatst men bij het ministerie het verzoek over te gaan tot opheffing van de voorbereidende klas en dus voortaan te starten met de eerste. Dit wordt afgewezen, gezien de vooropleiding van de kandidaten in Tilburg. Wel mogen alleen zij toegelaten worden van wie na enige bijschaving verwacht mag worden dat ze later zonder al te grote problemen de lessen in de eerste klas kunnen volgen. Het eerste jaar sluit Vincent af met een gemiddelde van 7,36 voor zijn overgangsexamens, een mooi resultaat. De helft van zijn klas wordt regulier bevorderd.

1867-1868

In het tweede schooljaar van Van Gogh start de school in september 1867 met een lager leerlingenaantal, namelijk 31. Er zijn twee leerjaren, waarvan het eerste in een voorbereidende en eerste klas gesplitst is. In januari 1868 overweegt men voor één leerling een derde klas te starten. Of dit daadwerkelijk gebeurd is, is onbekend. Binnen de school heerst nog steeds een ordeprobleem, niet goed voor haar naam en dus de aanmelding. Volgens de inspecteur nu niet alleen veroorzaakt door een onvoldoende vooropleiding maar ook door *'een gemis aan veerkracht'* bij de directeur, de heer mr. Fles. Deze wordt daarom op 1 januari 1868 vervangen door dr. F.W. Fenger, tevoren directeur van de hbs in Venlo. Bosscha adviseert Fenger de eerste tijd alleen lessen bij te wonen en de school te leren kennen, dus zelf nog geen les te geven. Hij zal dan genoeg zaken ter verbetering opmerken. Fles blijft tot juli 1869 als docent geschiedenis aan de school verbonden. Niet tot genoegen, getuige het aantal conflicten dat gedurende deze periode voortsleept. Het eerste steekt reeds de kop op in januari 1868. Fles krijgt de opdracht van de minister het schoolgebouw, waarin hij woont, te verlaten. Hij houdt er een weinig ordelijke huishouding op na. Bovendien blijft hij voor privézaken gebruikmaken van de diensten van conciërge Brooijmans en is de aanwezigheid van zijn geit in de tuin een doorn in het oog van velen. Fles stelt zijn vertrek steeds uit omdat hij volgens eigen zeggen geen behoorlijk huis kan krijgen. Eenmaal zover wil hij tot woede van de inspecteur vergoeding voor de graszoden die hij had laten leggen. Volgens Bosscha wordt Fles daarbij opgestookt door zijn vrouw *'Fles is een zwak man, die zichzelven geene rekenschap vraagt van zijne daden.'* Bosscha gelast Fenger zich hier voorlopig niet mee te bemoeien. Ook de overdracht van allerlei documenten verloopt niet vlot. Nog anderhalf jaar lang, tot het vertrek van Fles, vinden er pesterijen en verdachtmakingen plaats.

Het onderwijs van Huijsmans in lijntekenen en dat van Van Calker in scheikunde wordt regelmatig geprezen in de schoolverslagen. Laatstgenoemde begint zelfs een avondcursus in dit vak waarvoor veel belangstelling bestaat. Aanvragen voor ondersteunende faciliteiten worden met wisselend succes gehonoreerd. Het verzoek om een leraar ook als bibliothecaris aan te stellen wordt meteen terzijde geschoven. Een dergelijk ambt veronderstelt een directe ondergeschiktheid aan de directeur en dat kan niet: *'bij leraren moeten blijken van ondergeschiktheid vermeden worden'.* Ook wordt een begin gemaakt met de aanleg van een botanische tuin. De inspecteur merkt met betrekking tot de inrichting daarvan op *'de gustibus non est disputandum'* (over smaak valt niet te twisten), *al te grote symmetrie is zelden bevallig. Maar ik zal mij wel wachten mij op aesthetisch gebied tegenover autoriteiten als de heer Huijsmans te stellen.'* De tuin komt er. Om de kosten te drukken wordt een aantal bomen uit de domeinen van prins Frederik gratis ter beschikking gesteld. In het schooljaar 1867-1868 startten ook de onderhandelingen over de oprichting van een openbare ulo en de stichting van de burgeravondschool. Vincent maakte dit al niet meer mee. In maart 1868 vertrekt hij uit Tilburg. Over de reden verkeert men in het ongewisse.

Het lijkt onwaarschijnlijk dat hij de verhuisde leerling is die opgevoerd wordt in de schoolgids van 1868-1869 als reden voor vertrek. Zijn ouders bleven immers in Zundert wonen. Een te hoog schoolgeld lijkt ook niet van toepassing. Vader Van Gogh was draagkrachtig genoeg en vond het ook belangrijk dat zijn kinderen een goede opleiding kregen en over de resultaten van Vincent had hij niet te klagen. Wangedrag zit ook niet in Vincents karakter. Van langdurige ziekte is niets bekend. Is de onrust op school, het gedrag van de leerlingen, het bewind van Fles en Fenger wellicht medebepalend geweest? Meijer houdt het

op een vorm van overspannenheid die leidde tot een verlangen naar huis.[11] Een gegeven dat zich meerdere malen in zijn leven manifesteerde. Uit zijn Tilburgse tijd is slechts één potloodtekening, gesigneerd 1867, van Vincent van Gogh bewaard gebleven waarop een boer te zien is, in twee houdingen, rustend op zijn schop. Het werk is in 1990 aangekocht door de gemeente Zundert. Wie waren de docenten van wie hij les kreeg?

Directeuren en personeel ten tijde van Van Gogh

De eerste directeur: mr. Frederik Jacob Alexander Fles (Breda 1827-Amsterdam 1889). Mr. F.J.A. Fles, rechter te Breda, wordt op 27 november 1865 directeur zonder gesolliciteerd te hebben, op verzoek van zijn leermeester minister Thorbecke. Na slechting van een financiële hobbel aanvaardt hij de betrekking. Een procedure met andere kandidaten was hieraan voorafgegaan. Zij blijken telkens door een van de betrokken partijen ongewenst en/of ongeschikt bevonden.[12]

Fles, zoon van een joodse vader en een katholieke moeder was katholiek opgevoed. Hij studeerde rechten en letteren in Leiden, waar hij colleges bij Thorbecke volgde, werd in 1852 advocaat in Breda, in 1859 plaatsvervangend kantonrechter en in 1862 rechter aan de arrondissementsrechtbank aldaar. Hij trouwde in 1860 met Wilhelmina Koster. Twee zoontjes overleden, alleen een dochter werd volwassen. Zijn directoraat aan de school was van korte duur, van 2 februari 1866 tot 1 januari 1868, waarna hij nog leraar geschiedenis, staathuishoudkunde, staatsinrichting en handelsrecht bleef tot juli 1869. Zijn komst in Tilburg was van het begin af omstreden vooral bij de geestelijkheid. Vanwege zijn halfjoodse afkomst of zijn liberale opvattingen? De Commissie van Toezicht laakte in 1867 zijn *'strenge autokratie en officieele geest, gemis aan humaniteit, tact en vertrouwelijkheid'*. Ouders hadden bezwaar tegen de vrijheid die hij leerlingen liet, docenten klaagden dat hij velen tegen het hoofd stootte. Ook het geringe leerlingenaantal van de school in de beginjaren werd hem verweten. Conflicten bleven tot zijn definitieve vertrek. Hij was het onderwijs beu en keerde terug naar de rechterlijke macht. Juli 1869 werd Arnhem zijn standplaats. In 1875 volgde een benoeming in Amsterdam, in 1876 als raadsheer van het Gerechtshof. Hij overleed in 1889. Bij het zilveren jubileum van de school herdacht directeur dr. Van der Horn van den Bos hem en prees hij hem om zijn humaniteit en om zijn onvermoeid strijden voor de totstandkoming der wet op het weduwen- en wezenpensioen: *'hij zal in dankbare herinnering bij duizenden en duizenden blijven voortleven.'*

Mr. F.J.A. Fles (1827-1889); fragment uit de groepsfoto uit 1866-1867. (Coll. Koning Willem II College, Tilburg)

De tweede directeur: Dr. Wenzeslaus Hubert Fenger (Wevelinghoven1838-?). Hij trad op 1 januari 1868 in dienst, was tevoren directeur van de gemeentelijke hbs in Venlo. Van professie natuurkundige kreeg hij als taak in Tilburg een strenger regime te gaan voeren. Gaandeweg zijn directoraat, dat duurde tot 1873, raakte hij veelvuldig in conflict met leerlingen, docenten, inspecteur en stad. In mei 1868, twee maanden na het vertrek van Vincent van Gogh bijvoorbeeld speelde een krantenincident. Wat was het geval? In een ingezonden stuk in *het Weekblad van Tilburg* van 30 mei 1868 lezen we het volgende:

Mijnheer de Redakteur,
Het doel van ons schrijven is de aandacht van het publiek te vestigen op, en de verbetering te beproeven van iets, dat wel is waar van bijna algemeene bekendheid is, maar waaraan nog nimmer een ernstig nadenken gewijd werd. Mogt welligt in andere omstandigheden dezer ter bereiking van ons doel gekozene weg voor onzen nog jeugdigen leeftijd minder passend zijn, thans volgen wij dien echter onbeschroomd, daar onze mondelinge betoogen tot nu toe altijd zonder gevolg bleven.
De zaak, die wij bedoelen, is deze: Wij leerlingen der Rijks Hoogere Burgerschool Willem II met vijfjarigen cursus alhier, zijn verpligt in vrije uren op eene daartoe expresselijk ingerigte speelplaats, achter het gebouw, te vertoeven, alwaar de zon ons met al hare kracht beschijnt, en zich geene bomen bevinden, die ons eenig lommer zouden kunnen verschaffen. Tot overmaat van ramp is die speelplaats met wit zand bestrooid, hetgeen niet alleen de hitte nog vermeerdert, maar bovendien nadeelig is voor de oogen. Enertijds konden wij gebruik maken van de plaats voor het gebouw, alwaar wij ruimschoots tegen de zonnehitte waren beschut, maar sedert die plaats herschapen moest worden in een botanischen tuin, mogten wij in het zonnetje staan. Iedereen zal met ons het nadeelige hiervan beseffen, daar er geen dag omgaat, dat niet een onzer, door hoofdpijn gekweld, buiten staat gesteld wordt de lessen te volgen. Reeds verscheidene malen hebben wij verlof gevraagd ons in die vrije uren binnen het gebouw te mogen begeven, daar de gloeijende hitte onverdragelijk was, doch eene weigering was immer

het antwoord op ons verzoek. Is dat nu werken voor de gezondheid en het welzijn der leerlingen? Moeten de leerlingen die oogenblikken op zulk eene onaangename wijze doorbrengen? Zou dat de bedoeling wel geweest zijn van hem, die de vrije uren instelde, om ligchaam en geest niet te veel te vermoeijen door een te lang aanhoudenden arbeid? Wij willen deze vragen ter beantwoording overlaten aan diegenen die de magt en den wil hebben onzen toestand op de speelplaats te veranderen.
Wij eindigen met den wensch te uiten, dat weldra de plaats van eene behoorlijke beschutting voor de zon mag voorzien worden, of wel, dat men ons verzoek, om, wanneer de zon op de plaats schijnt, binnen het gebouw te vertoeven, met een welwillend fiat mogen aannemen.
U, mijnheer de redakteur, brengen wij onzen welgemeenden dank voor de plaatsing van deze regelen in uw geacht Weekblad, terwijl dit voor ons wederom een blijk is, dat Ued. nooit uwe medewerking zult weigeren aan hen, die een waarachtig goed doel beoogen.
Eenige leerlingen der Rijks Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus.

Stevige represailles volgden. Fenger was woedend omdat een interne schoolkwestie publiek gemaakt werd maar ook omdat de positie van de openbare school, in het katholieke Tilburg toch al discutabel, in het geding kwam. Twee leerlingen werden verwijderd (H. Velsen en J. Koster), drie anderen (J. Soer, M. Kooij, Jac. Deen) kregen een laatste waarschuwing. Vermoed werd dat op de achtergrond ook enige docenten (Soer en Fles) een negatieve bijdrage aan de kwestie geleverd hadden. Docenten ergerden zich in het algemeen aan Fengers bemoeizucht, kleingeestige houding en wankelmoedigheid, met name in een conflict tussen de leraren en sociëteit *Philharmonie.*[13] In 1873 vertrok hij naar Duitsland. Hij verdween in het niets. In de rede gehouden bij het 25-jarig bestaan van de school in 1891 wordt hij niet meer genoemd.
Niet alleen het aanstellen van de eerste directeur, ook het werven van leraren bleek geen eenvoudige zaak. Allerlei motieven om een betrekking te aanvaarden of af te wijzen werden aangevoerd. Een bijzondere sollicitatie kwam op 18 januari 1865 van de hand van mr. Gerrit Rinse Voormeulen van Boekeren, notaris te Stadskanaal, kandidaat in de letteren. *'Hij was het leven in Stadskanaal zo moede'* schreef hij, *'dat hij naar Zuid-Afrika zou zijn vertrokken als zijn familie hem niet had tegengehouden.'* [14] Tilburg leek hem een voor de hand liggend alternatief. Hij werd niet aangenomen. Bosscha vond het belangrijk goede docenten in Tilburg te benoemen. De salarissen die betaald werden stegen dan ook uit boven de gebruikelijke.

Docenten

Dr. Friedrich Julius Peter van Calker (Bonn 1841-Groningen 1913) had vanaf 1860 ervaring opgedaan als assistent en lector in het hoger onderwijs, eerst in Bonn, later na zijn promotie in Berlijn en vanaf 1864 in Leiden. Hij was gedurende de periode 1866-1874 docent scheikunde aan de school, ijverde voor een goede inrichting van het laboratorium, klaagde vele malen over het nabijgelegen gymnastieklokaal en was nadrukkelijk aanwezig (zie hierboven). Zijn conflicten met Fenger worden uitvoerig in het schoolarchief vermeld. In december 1872 wilde hij ontslag nemen omdat hij zich ergerde aan het wantrouwen en de achterdocht van de directeur, die op vergaderingen de indruk maakte *'als of de leeraren kwaaddoeners waren, die van tijd tot tijd moesten berisping ontvangen.'* Toen alle leraren enige tijd later met ontslag dreigden en Van Calker daadwerkelijk ontslag nam als Fenger aan zou blijven, stuurde inspecteur Bosscha Fenger met verlof en gaf hem later zijn ontslag. Voordat de eerste lessen begonnen, kwam Van Calker voor op een lijst met mogelijke eerste directeuren. Thorbecke achtte hem echter te jong en streepte zijn naam door. Hij was een van de weinigen die in de beginjaren van de hbs de toets der kritiek van de inspectie kon doorstaan.
In 1873 werd hij lid van de toelatingscommissie van de KMA, in 1874 verliet hij de school om onderdirecteur van de hbs in Arnhem te worden. Bij zijn afscheid schonk hij de school tien kisten met 200 vlinders (110 soorten), 200 kevers (115 soorten) en enkele andere gelede dieren. In 1877 werd hij, in Groningen, de eerste hoogleraar geologie in Nederland. Hij bleef dat tot 1911. Van 1886 tot 1888 was hij rector van die universiteit. In 1892 liet hij zich tot Nederlander naturaliseren. Bij zijn emeritaat en bij zijn overlijden in 1913 werd er met liefde over hem gesproken en werden zijn *'karakteristieke figuur en zijn beschaafde en veelzijdige persoon'* geroemd. Hij beschreef de kristallen uit Noord-Nederland en propageerde als eerste de theorie betreffende het transport van de daar aanwezige zwerfstenen door het landijs.

Joseph Frantzen (Aken 1815-Oisterwijk 1896) was afkomstig uit Kleef, docent Duits, schoonschrijven en boekhouden van 1866 tot 1 september 1883. Vader van Vincents klasgenoot Johann Frantzen. Hij

Dr. F.J.P. van Calker (1841-1913) als hoogleraar Kristallografie, Mineralogie, Geologie, Paleontologie en Fysische Aardrijkskunde aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Schilderij door F.H. Bach. (Coll. Universiteitsmuseum Groningen)

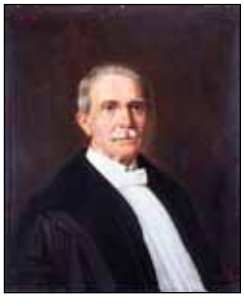

J. Frantzen (1815-1896). (Coll. auteur)

stond bekend als gemoedelijk maar ook driftig. Er wordt in de schoolarchieven regelmatig gerept over zijn financiële situatie, drankgebruik en bij tijd en wijle slecht voorbeeld voor de leerlingen door zijn veelvuldig bezoek aan *'koffiehuizen'*. In 1867 weduwnaar geworden, was hij voor de taak gesteld zijn kinderen alleen op te voeden. Hij woonde in de Poststraat. In 1879 staat hij vermeld als commissaris van de Nieuwe Sociëteit.

Francis Stuart Gomm (Londen 1841- vóór 1891) was afkomstig van het particulier instituut Vos in Rijswijk en vervulde de vacature Engels in Tilburg tot november 1867 waarna hij leraar wordt aan de hbs in Den Haag.

Frederik Wilhelm Krecke (Nijmegen 1843-Utrecht 1895) tevoren leraar aan de Technische School te Utrecht. In Tilburg tot 1869 docent natuurkunde, mechanica, kosmografie en wiskunde, promoveerde in 1867. Hij blijkt als leraar te verlegen, niet streng en kende derhalve vele ordeproblemen. Vanaf 1869 is hij assistent scheikunde in Utrecht. In 1881 publiceerde hij *De handleiding der chemische technologie.* Zijn vader, dr. F.W. Krecke, was directeur *'waarnemingen ter land'* bij het in 1854 opgerichte KNMI.

Ir. Johan Hendrik Louis Anne Ziegenhirt von Rosenthal (Amsterdam 1838-Culemborg 1903)
Docent wiskunde, technologie en rechtlijnig tekenen. Nederlands-hervormd. Leraar tot sept. 1867. Tevoren adjunct-ingenieur bij de spoorwegen, wordt na zijn baan in Tilburg leraar aan de rijks-hbs te Zaltbommel.

Dr. Franciscus Clemens Soer (Zutphen 1825-Ginneken 1897) docent Nederlands en aardrijkskunde tot 1891, woonde aan de Spoorlaan. Promoveerde in 1852 in Utrecht, was voor zijn komst naar Tilburg rector in Boxmeer en van het gymnasium te Oldenzaal. Solliciteerde in 1865 naar het directoraat van de school en oordeelde Tilburg als *'den schoonsten werkkring geheel in overeenstemming met mijn aard en rigting'.* Na veertien jaren Oldenzaal *'snakt ons hart en vooral dat eener teergeliefde gade nog altijd naar Noord-Brabant'.*[15] Hij schakelde het kamerlid mr. Van den Heuvel, zijn schoonvader, in om voor hem te pleiten. Dat mislukte evenals een poging om vicedirecteur te worden. Zijn discutabele positie binnen de katholieke gemeenschap – door de een gezien als streng katholiek, door de ander als vooruitstrevend – maakte hem niet bij iedereen geliefd. Inspecteur Bosscha zag hem liever gaan dan komen. Tekenleraar Huijsmans vond hem *'toch een fatzoenlijk man op wiens eer of bestaan niets te zeggen valt'.*
In zijn Tilburgse tijd bleef hij schrijven op katholiek 'literair' terrein, onder meer in de reeks *Katholieke Nederlandsche Brochurenvereeniging.* Tegelijkertijd publiceerde hij echter feuilletons in de door katholieken verfoeide NRC onder de titel *'Opmerkingen van een Noord-Brabander'.* In zijn studietijd was hij bevriend met de katholieke voorman Le Sage ten Broek, in Oldenzaal had hij als docent de latere katholieke voorman Hendrik Schaepman onder zijn hoede gehad. Zijn zoons bezochten eveneens de school. Twee daarvan gingen in het leger, één werd pater Jezuïet/missionaris, de vierde, Siegbert, deed in 1878 examen, werd arts, vestigde zich in Tilburg, en begon in 1893 een badinrichting volgens de methode Kneipp, eerst in Tilburg, later in Ginneken onder de naam Wörishofen, een zeer succesvolle onderneming.

Jean Maurice Auguste Reinders (Maastricht 1823-Ginneken 1893). Docent Frans tot 1892.
Tevoren leraar aan het gymnasium en de hbs te Leiden. Hij werd bekend als de bewerker voor Nederland van de leerboeken voor Frans van Ploetz.
Hij woonde in de Lange Nieuwstraat en later in de Koestraat.

B. Kouwenbergh (1834-Huissen 1891) was aanvankelijk hoofdonderwijzer in Breda en volgde in het najaar van 1868 Gomm op als docent Engels en in 1869 Fles als docent geschiedenis. In 1871 werd hij de eerste gemeentearchivaris van Tilburg, maar wanhopig door de chaos en de geringe eerbied voor de oude documenten nam hij na twee jaar zijn ontslag. *"Bij eene vluchtige inzage van het archief bleek weldra, dat mij geene sinecure was opgedragen. Het lokaal zag er niet ordelijk uit; behalve dat de vakken langs de muren opgestapeld waren met documenten van allerlei aard, lagen er op tafels, zelfs op den vloer stapels papieren in bonte mengeling dooreen. Blijkbaar was er in de laatste jaren door niemand de hand aan gehouden, hetgeen zeer te bejammeren is, daar er onder die papieren eenige waren, die mij belangrijk genoeg schenen, om eene waardiger rustplaats te bezitten dan zo maar als scheurpapier langs den grond te slingeren.. .Hoe eenige orde in dien chaos? …Ter bereiking van dit doel zou volgens mijne bescheiden meening, veel kunnen worden bijgedragen, wanneer 't archief niet meer beschouwd werd als eene plaats, waar ieder zoo maar willekeurig stukken weghaalt of neerwerpt, als ware het een groote mand voor scheurpapier bestemd; hierdoor wordt de arbeid van weken soms in enkele oogenblikken geheel vernietigd. Wellicht komt ook nog de tijd dat de persoon belast met het schoonhouden van het Raadhuis, op de lijst zijner werkzaamheden een post vermeldt om op bepaalde tijden den weldadigen veger of stoffer langs het archief te doen gaan."* [16] Kouwenbergh leefde al snel in onmin met directeur Fenger die zich bemoeide met zijn opstelcorrecties *"wat weet zo'n Duitser van onze taalregels?"*

F. Eick was docent wiskunde aan de school van 1 september 1867 tot 1 september 1869. Hierna vertrok hij naar Zwolle, Venlo en Helmond. Toen hij in november 1868 afgewezen werd als lid van sociëteit *Philharmonie* traden, na een officieel protest, alle leraren uit en richtten een eigen sociëteit op in café Boulevard. De volgende onenigheid tussen de clerus en de school was een feit.

Hendrik Pfaff (Bergen op Zoom 1841-Tilburg 1905) was de eerste docent gymnastiek en wapenhandel,

Hendrik Pfaff (1841-1905). (Coll. RAT)

woonde aan de Spoorlaan. Vóór zijn benoeming in Tilburg sergeant tamboer in het eerste Regiment Infanterie te Nijmegen en gymnastiekleraar op diverse kostscholen. Zijn salaris in Tilburg werd vastgesteld op 600 gulden per jaar, erg laag in verhouding tot zijn collega-docenten. De reden daarvoor was dat *'een leeraar in de gymnastiek niet in allen deele met de overige leeraren gelijk staat, en ook over meer vrijen tijd beschikken kan",* aldus Geertsema, minister van Binnenlandse Zaken in een schrijven aan directeur Fles op 4 april 1866. Hij mocht dan ook privaatonderwijs geven aan andere leerlingen, iets wat zijn collega's alleen bij hoge uitzondering toegestaan was. In het schoolarchief komen we dergelijke verzoeken regelmatig tegen, bijvoorbeeld op 20 november 1866 *"om privaatonderwijs in de school aan jonge juffrouwen en een zevental knapen beneden 8 jaar te geven, uitsluitend tot herstel van lichaamsgebreken."*

Pfaff was ook actief in de in 1869 opgerichte Tilburgse Weerbaarheidvereniging Willem II, niet alleen in het bestuur maar ook als lid. In de *Tilburgsche Courant* van 25 augustus 1869 lezen we dat hij met groot vertoon afgehaald is op het station omdat hij met schermen in Utrecht twee medailles gewonnen had. Een verband met zijn activiteiten in de Weerbaarheidsvereniging zien we in de dagelijkse praktijk op school terug. Als ritueel liet hij zijn leerlingen marcheren richting de gymzaal en de hogere klassen werden op militaire wijze geoefend in het omgaan met geweren als voorbereiding op de taak die velen wachtte in de burgerwacht die het land moest beschermen bij rellen en mogelijke revolutiepogingen. In 1879 komt zijn naam voor als president van de Kegelvereniging 'Hein I'. In 1881 is hij secretaris van de Tilburgsche Schoolvereeniging en op latere leeftijd was hij bestuurslid van de in 1897 opgerichte gymnastiek- en schermvereniging 'de Germaan' die oefende in de gymzaal van de rijks-hbs.

Constant Cornelis Huijsmans (Breda 1810-Den Haag 1886). Docent handtekenen. Zijn correspondentie met dr. Burgersdijk – oud-collega aan de KMA en vertaler van Shakespeare –, prof. Veth, directeuren, inspecteurs en minister levert veel gegevens over de school in haar beginjaren op. Beslommeringen aan de KMA en het Stadstekeninstituut in Breda deden hem besluiten naar Tilburg te komen. Zeker speelden ook mee de vooruitzichten die men hem schetste en het loon dat ruim boven het gebruikelijke bedrag uitkwam. Hij was persoonlijk voorgedragen door Thorbecke. *"De Rijksschool Willem II zou dan een centrum voor onderwijs van kunst kunnen worden. Wie weet hoeveel leerlingen gij daarheen zoudt trekken, die zich onder uwe leiding alleen voor het teekenen kwamen bekwamen",* zo schreef inspecteur Bosscha Huijsmans in augustus 1865.

Hij kreeg een eigen tekenzaal, door hemzelf in te richten, en mocht een eigen leerplan schrijven. Zo vroeg mogelijk moesten leerlingen eenvoudige voorwerpen in drie dimensies leren schetsen. Beheersing van het perspectief ofwel 'doorzichtkunde' vond hij belangrijk voor zowel bouw- en werktuigkundigen als voor kunstenaars. Vraag blijft of hij hierin succesvol was gezien de eerder aangehaalde opmerking van Van Gogh over de tekenlessen in zijn jeugd. De leerlingen tekenden naar platen en gipsmodellen. Hij liet een huis bouwen aan het Ven (Piusplein) in Tilburg waar ook zijn zus Oda woonde. Zijn Tilburgse periode, hij kwam in 1866 en vertrok elf jaar later, bleek voor hem erg teleurstellend op verschillende vlakken: *"Wij wonen op 3 minuten afstand van de kerk, van het stadhuis en de school en er is geen straatweg en geen waterleiding. 'Alles is hier in Tilburg even lelijk en den toestand van de stad – want het is godbetert eene stad! – er zoo wat uitziet, zoo als Gij u verbeelden kunt dat een fatzoenlijk dorp in de midden eeuwen was."* Huijsmans was binnen school actief op allerlei terrein en was eveneens een begenadigd voorvechter van de school in haar strijd tot verwerving van een plaats in de Tilburgse samenleving. Hij publiceerde op eigen vakterrein verschillende werken. Over hem zijn verdienstelijke studies verschenen.[17]

Constant Cornelis Huijsmans (1810-1886). (Coll. Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag)

Jaar	Leerlingen uit de gemeente	Leerlingen uit de omstreken	Totaal
1866	17	1	18
1866-1867	32	4	36
1867-1868	39	7	46

Heinrich Wessel (Beuel 1826-Tilburg 1896) was aangesteld als amanuensis aan de school tot 1891. Zijn zoon Johann volgde hem in deze functie op. Ze bewoonden een huis aan de Paleisstraat.

Martinus Brooijmans (Teteringen 1836-Tilburg 1900) was voordat hij in 1866 als conciërge werd aangesteld conciërge hovenier, huisknecht en werkzaam op de gasfabriek in Breda. In 1899 gaf hij zijn functie over aan zijn zoon Willem Frederik. Vanaf 1869 huisde hij in de kelder van de school, later mocht een eigen woning naast de school betrokken worden.

Vincent van Gogh en zijn medeleerlingen

Wie nu zijn die medeleerlingen van Van Gogh in de periode dat hij leerling was van de school, met wie deelde hij zijn ervaringen? Een overzicht gepubliceerd bij het 25-jarig bestaan van de school (1891) geeft aantallen maar koppelt er geen namen aan vast. De volgende getallen worden gegeven in dat overzicht:
Het aantal leerlingen dat de school verlaten heeft in deze periode is negen. Een totaal van 55 leerlingen heeft dus in de periode van 10 april 1866 tot 1 september 1868 de school bevolkt. Het merendeel daarvan was leerling ten tijde van Van Gogh (september 1866 - maart 1868). Betrouwbare leerlingenregisters uit de eerste jaren ontbreken. De in de programma's van onderwijs genoemde namen betreffen merendeels leerlingen die de dagopleiding volgden maar een behoorlijk deel van de populatie was deeltijder. Uit het schoolarchief (voornamelijk programmaboekjes, leerlingenregisters en correspondentie) is een lijst van 53 leerlingen te deduceren die mogelijkerwijs tezelfdertijd als Vincent op school rondgelopen hebben. Vincent is nummer 54. Dit aantal komt ongeveer overeen met het in de jaarverslagen en in 1891 genoemde aantal van 55. Voor veel van die namen (30) geldt een grote mate van zekerheid, de rest (23) is in meer of mindere mate discutabel.
Uitgangspunt vormen de programma's van onderwijs van 1867-1868 en 1868-1869. Hierin staan de namen van leerlingen vermeld die een schooljaar eerder aan school verbonden waren. De opsomming is echter niet geheel betrouwbaar. Zo komen in de correspondentie die de school voert met het ministerie ook namen voor van leerlingen, volledig of deeltijd, die niet in deze programmaboekjes genoemd worden.

Er zijn nauwelijks namen bekend van leerlingen die in de periode 10 april 1866 (aanvang der lessen) tot september 1866 (begin schooljaar) de voorbereidende klas van de school bezocht hebben. Waarschijnlijk zit het grootste deel in het schooljaar 1866-1867 in de eerste klas. Er waren er immers 11 bevorderd. Overigens kende de school al vroeg een vorm van gedifferentieerd lesgeven. De leerlingen van de voorbereidende klas volgden deels met leerlingen van de eerste klas dezelfde lessen.

In het jaar 1866-1867, toen Vincent in de eerste klas zat, telde de voorbereidende klas 12 leerlingen, de eerste klas 19, er waren vijf leerlingen die slechts een of een paar vakken volgden. Van de 36 woonden er 32 in Tilburg en vier in de omgeving. Van de 31 deeltijders worden ook leeftijden gegeven: de jongsten waren 11 jaar (2), de oudsten 18 of ouder (ook 2); verder waren er van 12 (4), van 13 (7), van 14 (7), van 15 (6) en van 16 jaar (3). De deeltijders behoorden meestal tot de oudere leeftijdscategorieën. De leeftijdsopbouw was volgens inspecteur Bosscha niet anders dan op andere hbs'en, men was gemiddeld eerder iets jonger.[18] Dit laatste werd veroorzaakt door het gegeven dat langer op de lagere school verblijven om een betere basiskennis te verwerven in het Tilburgse niet loonde.

In het jaar 1867-1868, toen Vincent in de tweede klas zat, telde de voorbereidende klas één leerling, de eerste tien, de tweede negen. Aanvankelijk waren er meer maar door de verwijdering van twee van hen tegen het einde van het schooljaar en door een verhuizing[19] daalde het aantal. Buiten het genoemde aantal van twintig waren er bovendien 27 leerlingen voor een of enkele vakken. Zij volgden meestal scheikunde of tekenen. De leerlingen voor volledig onderwijs bevolkten in de volgende jaren geleidelijk alle jaarklassen.

De meeste leerlingen in de beginjaren zijn afkomstig uit Tilburg, de vaders zijn veelal middenstander, ambtenaar of staan te boek als fabrikant. Nu is dat laatste in die tijd een tamelijk rekbaar begrip omdat het aantal werknemers in het bedrijf kon varieren tussen de twee en enkele tientallen. Er zijn enkele leden van gerenommeerde Tilburgse textielfamilies onder hen te vinden, veelal van protestantse of joodse origine. Ook kinderen van docenten leveren hun bijdrage, ook in later tijd. Opmerkelijk is dat A. Soer, als leerling van een openbare school, later zijn weg vindt als pater jezuïet en missionaris. Slechts twee medeleerlingen van Van Gogh doen daadwerkelijk eindexamen in Tilburg, in 1871. Een daarvan, Johann Frantzen, wordt later de eerste hoogleraar Duitse Taal en Letterkunde in Utrecht, lid van de KNAW en oprichter van diverse filologische tijdschriften. De ander, Johannes van den Elzen, werd na zijn studie in Delft de eerste directeur van de Noord-brabantse Stoomtramwegmaatschappij. Hij overleed op 29-jarige leeftijd aan een hartaanval als gevolg van een ernstig tramongeluk in het eigen bedrijf op 14 januari 1884.

De leerlingen beantwoordden in het algemeen aan de doelstelling van de oprichting van de hbs: onderwijs voor kinderen uit de burgerij voor een baan in de burgerij, met een accent op handel en industrie. Vaak niet zozeer opgeleid voor een diploma maar voor aanvulling en toepassing van praktische kennis. Ze vormen een eerste indicatie van het soort publiek dat de school gaat bevolken. Als we de schoolbronnen na de periode Van Gogh meenemen, zien we het aantal voltijders toenemen evenals het aantal dat voor een langere periode de school bevolkt. Bestemmingen in de medische hoek raken in zwang evenals het aantal leerlingen dat zijn heil zoekt in Nederlands-Indië.

Noten

1 Meyers, J., in: *Tilburg,* VIII (1992), nr. 2, p. 3-4. Johannes Bosscha (1831-1911) was door Thorbecke persoonlijk aangezocht als inspecteur. Hij kende de familie goed. Bosscha verliet zijn hoogleraarschap theoretische mechanica aan de KMA. In 1873 aanvaardde hij weer een professoraat natuurkunde aan de Polytechnische School in Delft. Zijn belang voor het natuurkunde-onderwijs aan hbs'en is erg groot geweest. Vgl: Charité, J. in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 1 (Den Haag herziene versie 2003).

2 *Verzamelde brieven*, brief 332 (najaar 1883) en brief 439 (najaar 1885).

3 Bartels, p. 8-13.

4 Franssen e.a., p. 11.

5 Uit twee ingezonden brieven in *'de Tilburgsche Courant'* van dinsdag 9 en zaterdag 13 februari 1926 blijkt dat de familie Twiss het gebouw huurde van de koninklijke erfgenamen van 1858 tot 27 september 1864, om te voorkomen dat het onderhoud verslechterde. Het pand had al door inwatering geleden. Deze familie, geassocieerd met de lakenfabrikant Ernst Vreede, verhuisde in 1858 vanuit de Zomerstraat naar het paleis. Van de vijf zoons is alleen de jongste op het paleis geboren. De moeder, Geertruida Twiss-Wijndels, overleed hier op 19 september 1861. De tuin werd door de familie opgeknapt met talrijke fruitbomen, struiken en heesters waarvoor ze in 1864 een vergoeding van de gemeente van *f* 177 ontving. Volgens Francis Twiss, gepensioneerd assistent-resident in Indië en derde zoon van de huurder Willem Twiss verhuisde de familie naar Breda omdat *"de kinderen te groot geworden waren om behoorlijk onderwijs te Tilburg te ontvangen".*

6 Franssen, e.a., p. 12-13.

7 Bartels, p. 93-98.

8 Handelingen, Bijlagen 1867-1868, 946.

9 Bosscha, 13 november 1867.

10 Verslag staat van het onderwijs. Bijlagen 1866/1867, 946.

11 Meijers, p. 8.

12 Franssen e.a., 15-18.

13 In 1868 en 1871 werden docenten van de school geweigerd als lid. In 1868 leidde e.e.a. tot de oprichting van een eigen sociëteit in café Boulevard.

14 Franssen e.a., p. 15.

15 Franssen e.a., p. 19.

16 Correspondentie met betrekking tot benoeming en ontslag alsmede het verslag in de *Collectie geschiedenis gemeentearchief.* Daarnaast: Regionaal Archief Tilburg, AG, voorl. inv. nr. 24: notulen van de gemeenteraad d.d. 22 december 1873).

17 Zie literatuurlijst: Willemen, A.C., *Constant Huijsmans laatste reis* en Giersbergen, W., 'Tekenleraar C.C. Huijsmans (1810-1877). Tilburg en de Rijks-HBS Koning Willem II (1866-1877)', in: *Tilburg,* XVI (1998), nr. 3, p. 55-67. 'Een portret van Constant Huijsmans (1810-1886) op 24-jarige leeftijd', in: *De Oranjeboom,* LIV, 2001, p. 216-223. Eveneens haar dissertatie Giersbergen, W., *De kunst is geheel en al bijzaak'. De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant* (Tilburg, 2003).

18 Franssen, G.H. in: *Tilburg,* VIII (1992), nr 2, p. 20

19 Zo staat het vermeld in de schoolgids. Betreft de 'verhuizing' Vincent van Gogh of een ander? De verhuizing is in ieder geval meegenomen in het totaal aantal leerlingen volgens de lijst in 1891.

Bronnen en literatuur

Schoolarchief Koning Willem II College. Diverse items. Aanwezig op Regionaal Archief Tilburg, Archiefnummer 635.

Regionaal Archief Tilburg, *voornamelijk database genealogie.*

'Regeringsverslagen van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen over 1865' v.v. in: *Handelingen der Staten-Generaal.*

Verzamelde brieven van Vincent van Gogh. 4 delen (5e druk, Amsterdam-Antwerpen, 1973).

Bartels, A., *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963* (Groningen, 1963).

Doremalen, H. van en Peeters, R., "Het heeft wel iets van Tilburg of zoo…'. Tilburg en Vincent van Gogh 1866-1868', in: *Tilburg*, VIII (1990) nr. 2, p. 9-13.

Eerenbeemt, H.F.J.M., *Vincent van Gogh als HBS-leerling 1866-1868: een onbekende episode in Tilburg* (Tilburg, 1971).

Franssen, G.H., 'De Rijks-HBS 'Koning Willem II". Plannen, stichting en eerste jaren', in: *Tilbur*g, VIII (1990) nr. 2, p. 14-24.

Fransen, G.H., Veer, J. de en Wolfs, J., *Jaren van voorzichtig beleid. De huidige Rijksscholengemeenschap Koning Willem II 125 jaar in Tilburg* (Tilburg, 1990).

Giersbergen, W., 'Tekenleraar C.C. Huijsmans (1810-1877). Tilburg en de Rijks-HBS Koning Willem II (1866-1877)', in: *Tilburg*, XVI (1998), nr. 3, p. 55-67.

Giersbergen, W., 'Een portret van Constant Huijsmans (1810-1886) op 24-jarige leeftijd', in: *De Oranjeboom*, LIV, 2001, p. 216-223.

Giersbergen, W., *De kunst is geheel en al bijzaakSection 0 . De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant* (Tilburg, 2003).

Meyers, J., 90 Het falen van een briljante leerling. Vincents HBS-tijd in Tilburg (1866-1868)Section 0 , *in: Tilburg*, VIII (1990) nr. 2, p. 3-8.

Nijssen, G. en Onvlee, P., *Scholen van het Rijk. Geschiedenis van de Rijksscholen in Nederland 1864-1992* (Zoetermeer, 1992).

Willemen, A.C., 90 Een schets van C.C. HuijsmansSection 0 , in: *Tilburg*, VI (1988), nr. 3.

In de bijlagen volgen schematisch de namen van de leerlingen die zeker aan de school verbonden waren ten tijde van Van Gogh en de namen van mogelijke andere kandidaten.

Bijlage 1. Medeleerlingen van Van Gogh

	Naam		In leven	Leerling	Klas	Beroep later	Beroep vader
1	Vlamings	A.J.		1866-1869	V, 1, 2	Veearts in Den Bosch	
2	Soer	J.G.A.M.		1866-1868	V, 1, 2, 3	Officier	Leraar Nederlands en aardrijkskunde aan Rijks-HBS Willem II
3	Houwing	D.N.	1854-1927	1866-1872	V, 1, 2, 3	Rijksontvanger belastingen Breda	Rijksontvanger belastingen Tilburg
4	Velsen	H.H.		1866-1868	V, 1		
5	Deen	Jac.	1855-1915	1866-1872	V, 1, 2, 3 en 4	Hoofdredacteur Deli-Courant	Koopman/fabrikant wollen stoffen en manufacturen M. Deen
6	Roessel, van	H.C.H.	1852-1929	1866-1868	V, 1	Steenkolenhandelaar/verzekeringsagent	Logementhouder 'de Engel'/verhuurder rijtuigen/uitbater omnibusdienst
7	Kooij	Jac.	1851-1938	1866-1870	V, 1	Fabrikant wollenstoffen	Controleur/ontvanger Rijksbelastingen Tilburg
8	Panhuijsen	G.J.H.	1852-1911	1866-1867	V	Koffiehuishouder aan de Noordhoek en koopman in koloniale waren/ mineraalwaterfabrikant	Goud- en zilversmid, horlogemaker, Heuvelstraat
9	Donders	C.A.J.J.	1854-1876	1866-1867	V	Fabrikant	Tabakshandelaar/sigarenfabrikant/fabrikant in wollen stoffen en winkelier in koloniale waren aan de Markt
10	Kooij	M.G.	1853-1941	1866-1871	V, 1, 2	Fabrikant wollen stoffen	Controleur/ontvanger Rijks directe belastingen Tilburg
11	Huijsmans	E.M.J.W.E.	1850-1920	1866-april 1869	1, 2, 3	Notaris te Hilvarenbeek, heer Van Aalst en Thulden	
12	Beer, de	J.J.		1866-1869	1, 2	Fabrikant in wollen stoffen Zomerstraat	Fabrikant in wollen stoffen Zomerstraat
13	Frantzen	J.J.	1853-1923	1866-1871	1, 2, 3, 4 en 5	Eerste hoogleraar Duits Universiteit Utrecht	Leraar Duits aan Rijks-HBS Willem II
14	Dooren, van	L.R.M.	1852-1918	1866-1868	1, 2	Wollenstoffenfabrikant in Tilburg en Mol (fa. Louis van Dooren)	Wollenstoffenfabrikant Van Dooren & Dams, Nieuwendijk
15	Dooren, van	P.C.F.M.	1851-1895	1866-1868	1	Wollenstoffenfabrikant Van Dooren	Wollenstoffenfabrikant Van Dooren, Hilvarenbeekseweg
16	Deen	Jos.	1853-1904	1866-1868	1	Koopman/fabrikant wollen stoffen Gebrs. Deen	Koopman/fabrikant wollen stoffen en manufacturen M. Deen
17	Koster	J.L.	1854-1907	1866-1868	1, 2	Luitenant-kolonel Infanterie Nederlands-Indisch leger	
18	Meelis	H.J.	1853-1923	1866-1872	1, 2, 3 en 4	Koopman	Winkelier in modeartikelen Heuvelstraat
19	Pino Post	P.F.	1853-1875	1866-1870	1, 2, 3	Ambtenaar Staatsspoor Tilburg	Directeur Rijkstelegraaf Tilburg
20	Aalders	J.C.		1867-1868	1		
21	Elzen, van den	J.M.	1854-1884	1866-1871	2, 3, 4, en 5	Civiel ingenieur, directeur Noordbrabant-sche Stoomtramwegmaatschappij	
22	Vingerhoets	N.J.	1850-1917	1866-1871	2, 3 en 4	Onderwijzer openbare school Veldhoven	Hoofd openbare school Veldhoven
23	Schoggers	W.		1866-1868	2	Ambtenaar Waterstaat O.I.	
24	Esser	G.		1867-1868 (2e part.)	2		
25	Poelgeest, van	J.	1849-1933	1867-1869	2, 3 en 4	Steenfabrikant Deventer. Directeur gasfabrieken Keulen en Zutphen	Koopman
26	Hannik	M.A.A.	1848-	1868		Koopman in Roosendaal	Rijksambtenaar belastingen Den Bosch en Tilburg
27	Aden	J.F.		1868			
28	Hagen, van der	J.		1868			
29	Kaltner	J.H.D.	1850-1899	1866-1868?		Kassier Geldersche Credietvereniging en handelaar in effecten	Winkel in hoeden en bont in Willem II-straat, later Monumentstraat
30	Erp, van	F.G.	1845-1930	1868		Koopman in glas en verfwaren Van Erp en Gorcum	Glaszetter/verver

Bijlage 2. Mogelijk medeleerlingen van Van Gogh

	Naam		In leven	Leerling	Klas	Beroep later	Beroep vader
31	Vlasblom	G.W.A.	1846-1874	1865-1866		Militair in Nederlands-Indië	Militair in Nederlands-Indië
32	Bosch, van den	A.J.		1868-1869	4	Boekhouder	Winkelier in glas- en verfwaren Zomerstraat
33	Chits	A.	1853-1941	1868-1869	1	Koopman	Voorzanger in de synagoge aan het Piusplein
34	Daamen	Arn. J.C.	1852-	1869-1870	2	Notaris in Tilburg en Haarlem	Notaris en griffier kantongerecht
35	Daamen	J.C.A.M.	1855-	1869	3	Fabrikant in wollen stoffen Willem II-straat	Notaris en griffier kantongerecht
36	Erp, van	H.A.	1850	1868 op school	4	Administrateur koffie- en theeplantage Fjiboengoer N.I.	Glaszetter/verver
37	Gardingen, van	H.		1868-1869	In 4e		
38	Goyaerts	L.J.	1852-1918	1868-1870	1, 2	Architect en wethouder, werkzaam bij de firma Van den Meijdenbergh	Aannemer, bouwde o.a. Lancierskazerne en paleis
39	Heuvel, van den	G.F.	1853-	1868-1869	In 3e	Aannemer en steenfabrikant	Aannemer en steenfabrikant
40	Holleman	J.	1855-		In 5e	Mijnbezitter, bouwondernemer en dagbladredacteur in Zuid-Afika (Transvaal)	Eigenaar ververij in Oisterwijk
41	Lawick,Baron van	H.J.	1846-1909	1868-1869	In 4e	Kandidaat notaris. Steenfabrikant in Ginneken	Baron, eigenaar van een suikerfabriek in Princenhage
42	Lee, van der	P.F.		1868-1869	In 3e		
43	Lelie, de	A.		1868-1869	In 3e		
44	Lommen	M.J.J.H.	1850-1908		1	Mede-firmant fa. Louis Lommen	Fabrikant verfwaren en vernis
45	Meijdenberg,vd	P.G.B.		1868-1870	4, 5	Koopman in verfwaren en glas	Koopman in verfwaren en glas/drogist Markt en Heuvelstraat
46	Piron	H.F.	1848-1930	1868-1870	2, 3	Handelaar in wol	Handelaar in wol
47	Pollet	J.A.N.	1848-1903	1868-1870	4, 5	Fabrikant	Fabrikant in wollen stoffen
48	Rijckevorsel, van	A.M.H	1846-1917		3	Fabrikant wollen stoffen, kassier	
49	Soer	A.		1868-1871	2, 3	Pater Jezuïet/missionaris	Leraar Nederlands en aardrijkskunde Rijks-HBS Willem II
50	Veth	D.D.	1852-1889	1868 op school aanwezig	In 4e	'Ontdekkingsreiziger', amateur geograaf en cartograaf	Hoogleraar Indologie en oprichter KNAG
51	Vreede	E.H.G of E.	1852-	1868-1869	In 1e	Koopman	Fabrikant in wollen stoffen Gebrs. Vreede aan de Nieuwendijk
52	Westrhenen	G.W.	1850-1895	1868-1869	In 4e		
53	Wijs, de	L.G.	1847-		3	Fabrikant in wollen stoffen Willem II-straat	Fabrikant in wollen stoffen

V=voorbereidende klas

Harry Dreesen, een ontwerper uit de provincie met internationale allure

Margriet Hage*

*Na haar studie meubelrestauratie aan het Instituut Collectie Nederland te Amsterdam wilde Margriet Hage graag haar kennis van toegepaste kunst verbreden en is daarom de master History of Decorative Arts and the Domestic Interior gaan volgen aan de Universiteit van Leiden. De scriptie over Harry Dreesen is de afronding van deze studie.

De naam Harry Dreesen (1884-1948) zal tegenwoordig weinigen nog iets zeggen, ook niet in Tilburg waar deze meubel- en interieurontwerper een groot deel van zijn actieve leven heeft doorgebracht. Toch was deze ontwerper en handelaar van 1909 tot 1940 zeer actief in Tilburg, Mechelen (België) en Brussel (België). In dit artikel wil ik vooral ingaan op zijn ontwerpen.

Inleiding

De ontwerpen van Dreesen laten invloeden van verschillende stromingen zien, maar hebben ook een duidelijk eigen karakter en zijn van hoge kwaliteit. Een typerend voorbeeld van zijn werk is de zeer opmerkelijke en gedurfde kast met verschillende formaten deuren en laden uitgevoerd in rijke houtsoorten zoals wortelnoten en palissander (p. 93). Helaas is er nog niet eerder onderzoek gedaan naar Dreesens leven en werk, wat tot gevolg heeft gehad dat er veel informatie verloren is gegaan. Het feit dat hij behoorde tot de kleine groep vrienden rondom Theo van Doesburg (1883-1931) en Anthony Kok (1882-1969) is al een aanwijzing voor zijn betekenis. Wanneer in 1917 het blad *De Stijl* voor het eerst wordt uitgegeven, behoort Dreesen tot de eerste abonnees.[1] In de briefwisseling tussen Van Doesburg en Kok, die zij tot het eind van hun leven hebben voortgezet, wordt Dreesen verschillende malen genoemd als vooruitstrevend persoon en mogelijk adres om tentoonstellingen te houden.[2] In 2009 heb ik (gestimuleerd door belangstelling voor Dreesen uit zijn geboorteplaats Helmond) als masterstudent kunstgeschiedenis aan de universiteit van Leiden onderzoek gedaan naar het leven en werk van Harry Dreesen. Hoewel de scriptie inmiddels is afgerond, is er nog veel te ontdekken. Ik hoop dat dit artikel daaraan een bijdrage levert.

Harry Dreesen (1884-1948), geschilderd door de Tilburgse kunstenaar Theo Swagemakers in 1933. (Part. coll.)

Leven en werk

Martin Henry Hubert Pierre Dreesen is op 14 september 1884 geboren te Helmond als tweede kind van Martinus Dreesen (1829-1891) en Maria Francisca Hubertina Knarren (1849-1929). Als roepnaam wordt doorgaans Harry en een enkele keer Henri gebruikt. Dreesen heeft één zus: Catharina Francisca Ida Dreesen (1877-1935). Het gezin is rooms-katholiek. Vader Martinus Dreesen kwam uit een 'timmermansfamilie' en ontplooide zich van aannemer tot bouwmeester en was tevens stadsarchitect van Helmond.
Dreesen doorliep de 3-jarige hbs te Helmond, maar van een eventuele vervolgopleiding is niets bekend. In *Persoonlijkheden in het koninkrijk der Nederlanden* wordt vermeld dat hij aanvankelijk kunstschilder wenste te worden, maar doordat hij bij een familielid in aanraking kwam met de restauratie van antieke meubelen vatte hij het plan op om binnenhuisarchitect te worden.[3] Dit wordt bevestigd door een notitie van Dreesen op de achterzijde van een schilderij van zijn hand: '... Na mijn 20ste heb ik niet meer geschilderd en mijn roeping als meubelontwerper gevolgd.' Deze notitie is ondertekend met 'Henri Dreesen binnenarchitect V.A.N.K. 9 sep. 1917.' [4]

Tot 1907 woont Dreesen voornamelijk in Helmond bij zijn moeder. Deze periode wordt tweemaal onderbroken met een jaar. Het jaar 1901 brengt hij door in Dordrecht waar hij werkt als winkelbediende bij de bekende manufacturenzaak J.L. Wijers. Op 3 februari 1905 vertrekt Dreesen opnieuw voor een jaar, ditmaal naar Amsterdam waar hij ook een baan heeft als winkelbediende bij de manufacturenhandel Bahlmann & Co. Deze zaak is gevestigd aan de Nieuwendijk 208/210 en Dreesen woont in deze

H. Dreesen, kast, eikenhout, wortelnoten, palissander en enkele onbekende houtsoorten, z.j. (Bron: nalatenschap Dreesen).

periode boven de zaak. Na een jaar gaat Dreesen terug naar Helmond en trekt hij weer bij zijn moeder in. Er is verder weinig bekend over de reden waarom hij in deze twee steden woonde en werkte. Wellicht wenste hij in Amsterdam een avondschool te bezoeken, wat in die periode heel gewoon was.

In 1907 vertrekt Dreesen naar Mechelen waar hij op 2 juli van dat jaar trouwt met Maria Catharina Smets (1884-1962). Zijn aanstaande huwelijk is mogelijk de reden geweest voor zijn vertrek naar Mechelen, maar een andere mogelijkheid is dat Dreesen ervaring wil opdoen bij beroemde meubelmakers in de stad. Het valt op dat Dreesen in het bevolkingsregister van Mechelen staat ingeschreven als meubelarchitect. Het is echter niet duidelijk of hij een eigen bedrijf heeft of bij iemand in dienst is.

Tilburg

In 1909 vestigt Dreesen zich aan de Nieuwlandstraat 8 te Tilburg en begint hij een zaak onder de naam 'H. Dreesen, woninginrichting'. De winkel blijft daar gevestigd tot deze in 1940 opgeheven wordt. Uit een door Dreesen uitgegeven catalogus, *Oude en nieuwe kunst, Henri Dreesen*, blijkt dat er, naast ontwerpen van zijn eigen hand, in de winkel ook gehandeld wordt in antiek, meubels in oude stijlen en moderne kunst en kunstnijverheid. Een artikel in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 26 juni 1917 vermeldt een tentoonstelling in de Nieuwlandstraat van Albert Lejeune (1879-1934), die *Oude en nieuwe kunst* heeft samengesteld. Ook in 1928 wordt er een tentoonstelling gehouden in de Nieuwlandstraat. Ditmaal gaat het om de kunstenaar Jan van Delft (1879-1952).[5] Van Delft is vooral bekend om zijn portretten. Uit brieven van Theo van Doesburg en Antony Kok blijkt dat ook Van Doesburg zelf wel wilde exposeren in de zaak van Dreesen. 'Ik wil Dreesen wel eens wat oud werk van mij ter expositie sturen, luministische en desnoods nog enige overgangsdingen.'[6] Verderop in dezelfde brief komen ook plannen voor om in Dreesens winkel een tentoonstelling te houden van de schilder A.J.J. (Janus) de Winter (1882-1951). 'De Winter is al een heele sprong voor Tilburg, doch goed om ze eens wakker te schudden die 'fabrikáánten.''[7] Van Doesburg koestert in eerste instantie bewondering voor De Winter, die later wat bekoelde.[8]

De tekst in *Oude en nieuwe kunst* vermeldt dat Dreesen naast een winkel ook een meubelmakerij in Tilburg heeft. Helaas zijn hier verder geen gegevens over gevonden.

Dr. D. Vingerhoets, kleinzoon van de zus van Dreesen, heeft mij laten weten dat Kremers en Weijtens in de Langestraat te Tilburg werk uitvoerden van Dreesen tot lang na zijn dood. Zoektochten in het archief van de Kamer van Koophandel hebben echter geen gegevens over dit bedrijf aan het licht gebracht.

Veel informatie betreffende de ontwerpen en de waardering van het werk van Dreesen is gebaseerd op contemporaine publicaties van collega-ontwerpers. Het belangrijkste doel van deze publicaties was het verspreiden van informatie ter verbetering van woninginrichting en smaak. Bij het onderzoek zijn zo'n 60 afbeeldingen gevonden in deze publicaties. Opvallend is dat Dreesen vaak gebruikt wordt om te illustreren hoe een goed ontwerp eruit zou moeten zien, maar er is slechts een handvol artikelen daadwerkelijk aan hem gewijd. In deze artikelen wordt hij vooral geprezen als pionier die beneden de rivieren kennis van goede smaak durft te verspreiden. Deze publicaties bevatten ook namen van enkele uitvoerders van werk van Dreesen. Bij een afbeelding van een bureau staat vermeld dat het meubel 'in zijn eigen meubelmakerij is uitgevoerd, meubelmaker J. v.d. Hagen en beeldhouwer Ant. Roggemans'[9] en 'beeldhouwwerk Biesiot, Den Haag (p. 93 en 94).'[10] Helaas valt hieruit niets af te leiden over het aantal mensen dat Dreesen in dienst had of de omvang van zijn bedrijf, maar de beeldhouwer P. Biesiot (1890-1980) is geen onbekende naam. Tijdens zijn leven heeft hij veel beeldhouwwerken gemaakt in steen en hout te Den Haag. Dat deze kunstenaar van betekenis Dreesen kende en werk voor hem uitvoerde, onderstreept de betekenis van Dreesen.

In 1940 wordt de zaak in Tilburg officieel opgeheven. Er is een inventaris van de zaak bekend die aantoont dat de verkoop van antiek en meubelen uitgevoerd in oude stijlen nooit is opgehouden. De reden voor de opheffing van de zaak is niet duidelijk. Er is geen sprake van een faillissement. Een mogelijke oorzaak kan de slechte gezondheid van Dreesen zijn. Hij had namelijk een hartkwaal die waarschijnlijk ook leidde tot zijn vroegtijdig overlijden in 1948. Van 1940 tot 1948 woont Dreesen bij zijn nichtje en haar gezin in Helmond.

H. Dreesen, bureau, Amerikaans noten met ebben sokkels, 1926. (Bron: J. Lauweriks, 'Nieuwe Nederlandsche ruimtekunst', Blaricum, z.j. [1927], p. 43)

Mechelen

Omdat Dreesen de technische uitvoering van zijn meubels van belang acht, richt hij in Mechelen zijn eigen meubelmakerijen op aan de Oude Brusselsche Steenweg 5. Onduidelijk is wanneer Dreesen de zaak in Mechelen in bezit heeft gekregen en hoelang er meubels zijn geproduceerd. In de gemeentearchieven van Mechelen is een notitie te vinden voor de aanvraag van het plaatsen van machines uit 1912. Helaas is de akte zelf niet aanwezig in het archief en valt over de verdere inhoud van de aanvraag niets te zeggen. In 1929 vraagt hij opnieuw een vergunning aan. Inmiddels is het atelier uitgebreid en is Oude Brusselsche Steenweg 3 erbij getrokken. De aanvraag betreft de plaatsing van 5 machines, een van 5, een van 4, een van 3 en twee van 1 pk.

Hoe interessant deze archiefstukken ook zijn, het is aan de hand daarvan moeilijk in te schatten hoe groot Dreesens bedrijf was. B. Pluymers schrijft in *Het Mechelse Meubel 1500-2000* een interessant artikel over de mechanisatie in Mechelen. De ontwikkelingen op dit gebied hebben veel invloed gehad op Mechelen, een stad die bekend staat om zijn handwerkslieden. De gasmotor zorgde voor een grote toename van het aandeel machines en de elektromotor maakte het nog eenvoudiger om machines individueel aan te drijven. In 1910 was 22% van de meubelbedrijven voorzien van een mechanische krachtbron.[11] Het is echter moeilijk om van de verschillende bedrijven afzonderlijk de productie in te schatten, omdat bedrijven zich specialiseren en vanwege de efficiency samenwerken.[12] Omdat er in deze periode in Mechelen veel kleine meubelbedrijven zijn en hun administratie zeer beperkt is, is het moeilijk een idee te krijgen hoe het aantal machines waarvoor Dreesen een aanvraag doet zich verhoudt met andere meubelbedrijven.

Brussel

Naast de hiervoor genoemde bedrijven heeft Dreesen van 1931 tot 1935 een winkel met 20 ingerichte toonzalen aan de Martelarenplaats in Brussel. Dat Dreesen de stap neemt en een omvangrijke winkel opent op een centraal gelegen plein in Brussel, wijst erop dat de zaken hem op dat moment voor de wind gaan en dat hij zeer ambitieus is en zijn naamsbekendheid wil uitbreiden.

Voor deze winkel geeft hij een tweetalige publicatie uit getiteld: *L'intérieur contemporain, Woninginrichting.* Uit deze publicatie blijkt dat Dreesen in Brussel naast meubels en tapijten van zijn eigen hand ook meubels, kunst- en luxe voorwerpen verkocht van andere ontwerpers en firma's. In tegenstelling tot de winkel in Tilburg, gaat het allemaal om eigentijds werk. Het aanbod omvat bijvoorbeeld glas uit Glasfabriek Leerdam (1878-heden), keramiek van de Duitse firma Arzberg (1887-heden) en glazen van de Amsterdamse glasontwerper G. Muller (1877-1943). De reden van de opheffing in 1935 is niet duidelijk geworden uit het onderzoek.

Ontwerpen

Zoals al eerder is opgemerkt, hebben de ontwerpen van Dreesen niet één bepaalde stijl. De verschillende kunststromingen die tussen 1900 en 1940 in Nederland en België voorkomen, hebben alle aanwijsbare invloed op zijn ontwerpen. Zijn werk is echter niet te omschrijven als trendvolgend, want de ontwerpen zijn alle origineel en hebben een eigen karakter. Bij het werk van Dreesen ligt de nadruk op de technisch goede uitvoering en de schoonheid van houtstructuur.

Een indrukwekkend voorbeeld van Dreesens ontwerpkunst is het al eerder genoemde bureau uit 1926 met snijwerk van Biesiot. De meubelontwerper A.F. van der Wey (1885-1969) vermeldt in zijn artikel over het leven van Dreesen dit meubel. Hij ziet een verwantschap met architect J. Lauweriks (1864-1923) en sierkunstenaar en ontwerper C.A. Lion Cachet (1864-1945), hoewel op 'eigen wijze verwerkt.' [13] In een artikel van de hand van Willem Retera (1890-1955), die de meeste publicaties over Dreesen op zijn naam heeft staan, wordt het bureau ook afgebeeld. Als redacteur van *Weekblad voor het landhuis, onze tuinen met huis en hof,* later samengevoegd met *Op de hoogte* is Retera in de positie zich in te zetten voor de naamsbekendheid van Dreesen. Interessant is dat in zijn beschrijving van het bureau de betekenis van de koppen wordt vermeld: wever, spinner, handel en industrie ontworpen in 1926.[14] Helaas is het meubel niet getraceerd, maar deze beschrijving duidt erop dat het meubel waarschijnlijk voor een fabrikant in textiel is ontworpen en vervaardigd.

Een vroeger, eveneens nog niet getraceerd meubel laat invloed zien van het zeventiende-eeuwse kruisvoetkabinet (afb. p.95). Hoewel de inspiratiebron duidelijk is, is er in geen geval sprake van kopiëren. In de keuze van de houtsoorten (mahonie en wortelnoten) en het gebruik van het decoratieve snijwerk is de moderne invloed van de architect K.P.C. de Bazel (1869-1923) te zien die het meubel een eigen karakter geeft. Dat Dreesen een actief en goed geïnformeerd ontwerper was, blijkt ook uit zijn lidmaatschap van de Vereniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (V.A.N.K.). Uit de vele vermeldingen van zijn lidmaat-

schap is op te maken dat Dreesen deze vereniging en de doelen die zij nastreeft van belang acht. De V.A.N.K. wordt opgericht in 1904 als belangenvereniging voor ontwerpers van alle vormen van toegepaste kunst en zal tot 1942 actief zijn. De ontwerpers die lid zijn van de vereniging richten zich zowel op de ambachtelijke als de industriële vervaardiging en streven naar een goede samenwerking tussen beide. Zijn lidmaatschap zorgt ervoor dat Dreesen verschillende malen wordt opgenomen in publicaties die uitgaan van de vereniging.

Dreesen werkt ook aan zijn naamsbekendheid door deel te nemen aan verschillende tentoonstellingen. Zijn inzending voor de wereldtentoonstelling te Parijs in 1925 krijgt een zilveren medaille. Het zeer opmerkelijke en monumentale ontwerp van deze inzending laat een duidelijke invloed zien van de Amsterdamse School. Opnieuw is er echter op geen enkele wijze sprake van een kopie. Het is een zeer krachtig ontwerp met een duidelijk persoonlijk karakter (afb. p.96 boven).

De zorgvuldigheid waarmee de meubels van Dreesen zijn samengesteld, blijk onder andere uit de keuze van de houtsoorten. In deze keuze is duidelijk de invloed van ontwerpers uit België zichtbaar. Terwijl ontwerpen in Nederland in de jaren ’30 vaak zijn uitgevoerd in hout met een niet al te nadrukkelijk aanwezige houtstructuur met eventueel gekleurde vlakken, blijft in België het gebruik van rijk getekende fineersoorten aanwezig. Dreesen weet een interessante combinatie te maken van deze stromingen wanneer hij het interieur voor de familie Mutsaers-de Beer uit Tilburg ontwerpt. De strakke lijnen van de kast verraden invloed van de Haagse School, de keuze van de gebruikte houtsoorten duidt op Belgische invloed. De binnenzijde van de deur van de kledingkast is zeer tot de verbeelding sprekend omdat het fineer gespiegeld is op een dusdanige wijze dat het beeld van een uil ontstaat (afb. p.96 onder).

H. Dreesen werd beïnvloed door het zeventiende-eeuwse kruisvoetkabinet. Uit: W. Retera, ‘Bij het werk van H. Dreesen’, 1930. Detail van afb. 14. (Bron: nalatenschap Dreesen)

Hoewel aangenomen moet worden dat Dreesen vooral de ontwerper en niet de uitvoerder was van zijn ontwerpen, blijkt uit bovenstaand voorbeeld dat hij ook betrokken was bij de uitvoering. Een dergelijk ontwerp ontstaat namelijk niet ‘per ongeluk’, er moet sprake zijn geweest van bewust gebruik van fineer. Zijn interesse voor de technische uitvoering van zijn ontwerpen blijkt ook uit het gebruik van innovatieve technieken bij tafels met uittrekbladen. Het uittrekken van de bladen is vaak onhandig en zwaar. Bij twee verschillende ontwerpen van Dreesen zijn verschillende methodes gebruikt om dit probleem op te lossen. Het eerste systeem heeft een patentzegel van Ruscheweyh op een van de tussenbladen. Een zoektocht op internet leverde tafels van andere ontwerpers op met hetzelfde patentzegel. Het gaat om een patent dat in 1879 is aangevraagd door de directeur van de in Langenöls (tegenwoordig Polen) gevestigde meubelfabriek Ruscheweyh en Schmidt, Robert Ruscheweyh (1822-1899). Dit systeem zou het mogelijk maken om een tafel zo te verlengen dat 50 personen kunnen aanzitten.[15] Bij de tafel van Dreesen gaat het om twee tussenbladen die kunnen worden toegevoegd. De twee hoofdbladen van de tafel trekt men uit elkaar. De twee helften van de tafel zijn met elkaar verbonden door metalen strips die in beukenhout lopen. Deze metalen strips hebben beide aan het einde een welving. Wanneer de tafel ver genoeg is uitgeschoven raakt de welving het tussenblad en drukt dit omhoog. De tussenbladen hebben een knop die nu eenvoudig beetgepakt kan worden om de bladen uit te klappen en op hun plaats te leggen. Op de regels tussen de poten is een inkeping aangebracht en op de tussenbladen is een lat bevestigd met eenzelfde inkeping. Deze twee vallen in elkaar en voorkomen dat de tussenbladen verschuiven als tafel uitgeschoven is.

Bij de tweede tafel is er sprake van een geheel ander systeem, waarvan de ontwerper niet bekend is. In dit systeem blijft het hoofdblad in het midden liggen en trekt men aan de twee korte zijden van de tafel twee bladen eruit. De beide buitenste bladen zijn voorzien van twee extra poten die door een metalen schuifconstructie bij het naar buiten schuiven uitklappen en de bladen ondersteunen. Onder de beide buitenbladen bevindt zich een hendel die, wanneer deze omhoog wordt gedrukt, het blad dat tussen het hoofdblad en het buitenblad ligt, omhoog drukt. Dit vereenvoudigt het onderschuiven van het buitenblad. De extra poten klappen weer in wanneer de metalen constructie in elkaar schuift.

Textiel

Tot nu toe zijn slechts voorbeelden gegeven van meubelontwerpen. Van Dreesen zijn echter ook enkele tapijten en ander interieurtextiel bekend. Van de tapijten en ander textiel zijn enkele zwart-wit foto's gevonden. Er is slechts één tapijt daadwerkelijk teruggevonden

(afb. p.97). Van een wollen streepstof voor gordijnen is bekend dat deze is geweven door de firma Pessers te Geldrop. De reden van deze samenwerking ligt waarschijnlijk in het eerder beschreven ideaal van de V.A.N.K. om ontwerpers en productiecentra te laten samenwerken om zo tot goede en betaalbare producten te komen. Uit een opmerking van de ontwerper Cornelis van der Sluys (1881-1944) blijkt dat er tevredenheid is over het ontwerp omdat er ook rekening gehouden wordt met de weeftechniek. 'Bovendien ligt het zoo geheel in de lijn van het weven om in één richting te gaan, immers er is in het systeem de schering en de inslag, zoo duidelijk uitgesproken haaks op elkaar staande richtingen.'[16] Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat Dreesen gebruikmaakt van handgeweven textiel van het weefatelier van Elisabeth de Saedeleer (1902-1972). Dit atelier in Etichove deelt de opvattingen van Dreesen over werkwijze en kwaliteit. Het weven werd niet als liefhebberij beoefend, maar zakelijk en met aandacht voor het oude handwerk. Door concurrentie van thuisweverijen was het moeilijk om een ambachtelijke weverij in stand te houden. Dit blijkt uit correspondentie tussen Dreesen en Adriaan en Christine van Zeegen (resp. 1881-1966 en 1893-1973). Deze broer en zus hebben veel naaldkunstwerken ontworpen en uitgevoerd. In en brief uit maart 1925 reageert Dreesen op een verzoek om opdrachten. Aan dit verzoek kan niet worden voldaan omdat de prijzen hoger liggen dan van machinaal vervaardigd textiel. 'Ik krijg dikwijls bezoek van zogenaamde kunstnijveren die borduurwerken enz. maken, maar laat ik U zeggen geachte mevrouw dat ik de meeste op een malsche manier de waarheid zeg – 't zijn de woekerplanten die op den anderen ernstige werksters parasiteren.'[17]

Interieurs

Uit de verschillende afbeeldingen van door hem ontworpen interieurs blijkt dat het totaalbeeld voor Dreesen belangrijk is. Tijdens het onderzoek zijn slechts modelfoto's van interieurs naar voren gekomen. Het is niet duidelijk geworden of Dreesen ook de mogelijkheid heeft gekregen daadwerkelijk als binnenhuisarchitect te werken of dat klanten alleen losse meubels bestelden. In *L'intérieur contemporain* presenteert hij complete interieurs inclusief aankleding met tekeningen, etsen, schilderijen en andere kunstvoorwerpen. Onder deze kunstwerken bevinden zich litho's van de kunstenaar Valerius de Saedeleer (1867-1941) en tekeningen van Jan Toorop (1858-1928). De lijsten om deze kunstwerken zijn door Dreesen zelf ontworpen en afgestemd op de meubels. Opvallend aan Dreesens ontwerpen voor gehele interieurs is dat hij niet alleen gebruikmaakt van zijn eigen werk, maar ook meubels gebruikt van bijvoorbeeld Thonet. Doordat er slechts zwart/wit foto's bekend zijn, is het moeilijk een goede indruk te krijgen van de gebruikte kleuren, maar de combinatie van meubels en het gebruik van textiel laat zien welke sfeer Dreesen voor ogen heeft gehad.

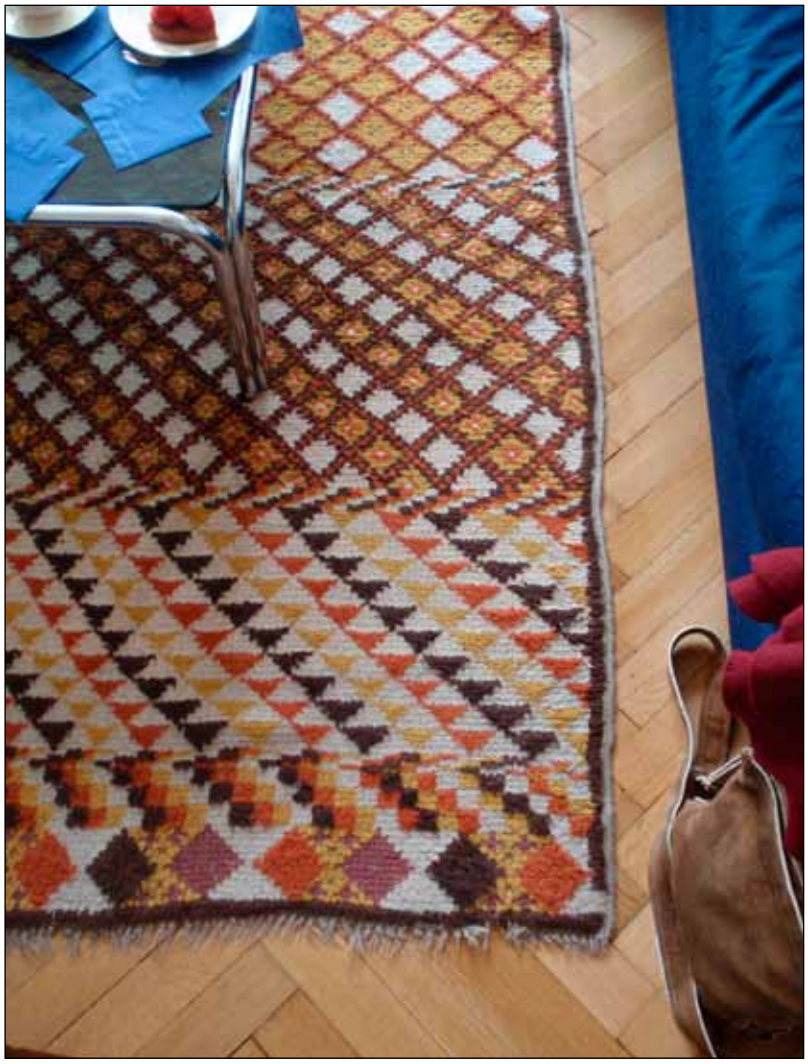

H. Dreesen, tapijt, verdere gegevens onbekend. (Bron: nalatenschap Dreesen)

Naam en faam

Tijdens mijn onderzoek ben ik de ontwerpen en technisch uitmuntende uitvoering van de ontwerpen van Dreesen meer en meer gaan waarderen. De vraag rijst waarom Dreesen niet meer bekendheid geniet. Wellicht heeft daaraan bijdragen dat hij geen uitgebreide publicaties over ideale meubelkunst heeft geschreven zoals enkele ontwerpers uit zijn tijd wel hebben gedaan. Daarnaast blijkt uit de inventaris van zijn winkels dat hij een wat meer pragmatische benadering had: verschillende stijlen en verschillende ontwerpen worden naast elkaar gepresenteerd. Dat Dreesen naast moderne ontwerpen ook antiek en meubels in oude stijlen verkoopt, duidt er ook op dat hij een zakelijk instinct had en verkocht waaraan geld te verdienen was. Een andere reden van zijn relatieve onbekendheid kan zijn dat hij niet in het zenuwcentrum van de ontwikkelingen, de Randstad, actief was. Toch moet gezegd worden dat hij tijdens zijn leven niet zo onopgemerkt is gebleven als zijn huidige gebrek aan naamsbekendheid zou doen vermoeden. Hoewel Dreesen in boeken van prominente ontwerpers en critici zoals Lauweriks en Van der Sluys geen hoofdrol krijgt toebedeeld, blijkt hun waardering voor zijn ontwerpen uit het feit dat zij afbeeldingen van hem publiceren en werk van Dreesen gebruiken als illustratie van een goed ontwerp. Ten slotte moet gezegd worden dat zijn ontwerpen niet alleen esthetisch en technisch goed zijn, maar ook bruikbaar. Dit heeft mogelijk tot gevolg dat bij bezitters de gebruikswaarde prevaleert boven de artistieke waarde. Dit artikel is, naast een poging om meer informatie over Dreesen te vinden, ook een poging om de waardering voor de artistieke kwaliteiten van Dreesen te vergroten.

afb. 1 pag. 96
H. Dreesen, tafel, mahoniehout en onbekende, gezwarte houtsoort, 1925. (Bron: F. Leidelmeijer)

afb. 2 pag. 96
H. Dreesen, kledingkast, geen verdere gegevens. Inzet is de uil, binnenzijde rechterdeur. (Bron: nalatenschap Mutsaers-de Beer)

Literatuur

Bergvelt, E.F., F. van Burkom en K. Gaillard (eds.). *Van neorenaissance tot postmodernisme, honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs*, Rotterdam 1996.

Brugmans, H. *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld : Nederlanders en hun werk*. Amsterdam 1938.

Dreesen, M.H.H.P. *L'intérieur contemporain, Woninginrichting*. Brussel z.j.

Gans, L. *Nieuwe Kunst, de Nederlandse bijdrage tot de Art Nouveau, dekoratieve kunst, kunstnijverheid en architektuur omstreeks 1900*. Utrecht 1966.

Gheel, F.F.H., P.N. Gaanderse en W.J. Voge*l, Nenijto '28*. Rotterdam 1928.

Gouwe, W.F. *Werk, Jaarboek van Nederlandsche Ambachts- en Nijverheidskunst,* Rotterdam 1930.

Groot, M.H. *Over kaders en grenzen, De samenwerking tussen Adriaan en Christine van Zeegen, 1915-1925*. Leiden 2004.

Havelaar, J. *Het moderne meubel*. Rotterdam 1924.

Huygens, F. (red.). *Het Mechelse Meubel 1500-2000, van houtsnijwerk tot design: het Mechelse meubel van 1820-1960*. Gent 2000.

Jaarboek van Nederlandsche ambachts- & nijverheidskunst. Rotterdam 1919-1929.

Ottevanger, A. *'De stijl overal absolute leiding' De briefwisseling tussen Theo van Doesburg en Antony Kok*. Bussum 2008.

Retera,W. 'Bij het werk van H. Dreesen'. In: *Weekblad voor het landhuis, onze tuinen met huis en hof*. Haarlem (1930) 46, p. 984-988.

Sluys, C. van der. *Machinale textielkunst tapijten, gordijnen, enz*. Rotterdam 1925.

Wey, A.F. van der. 'Het werk van Harry Dreesen'. In: *Binnenhuis, 14-daags vakblad*. Den Haag (1929) 25, p. 292-294.

Wikipedia, die freie Enzyklöpedie, www.de.wikipedia.org, geraadpleegd oktober 2009.

Noten

1 Ottevanger, A. *De stijl overal absolute leiding'*, p. 212, noot 25.
2 Ottevanger, A. *De stijl overal absolute leiding'*, p. 166, noot 5.
3 Brugmans, H. *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden,* p. 386.
4 Het betreffende schilderij is in het bezit van de erven Dreesen.
5 Nieuwe Tilburgsche Courant, 20 oktober 1928.
6 Ottevanger, A. *De stijl overal absolute leiding'*, p. 257.
7 Ibidem.
8 Idem, p. 166, noot 5.
9 *Jaarboek van Nederlandsche ambachts- & nijverheidskunst*, 1919, p. 71.
10 Wey, A.F. van der. 'Het werk van Harry Dreesen' p. 292.
11 B. Pluymers in: Huygens, F. *Het Mechelse Meubel 1500-2000,* p. 88-91.
12 R. van Santvoort in: Huygens, F. *Het Mechelse Meubel 1500-2000,* p. 68.
13 Wey, A.F. van der. 'Het werk van Harry Dreesen', p. 292-294.
14 Retera,W. 'Bij het werk van H. Dreesen', p. 986, afb. 14 en 15.
15 http://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Ruscheweyh.
16 Sluys, C. van der. *Machinale textielkunst tapijten, gordijnen, enz.*, p. 37.
17 Groot, M.H. *Over kaders en grenzen*, p. 23.

‘Oom Adriaan’

De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841)

Gerard Steijns*

** Drs. Gerard Steijns was van 1980 tot 1998 gemeentearchivaris van Tilburg. Hij schreef diverse bijdragen op historisch terrein. Voor het tijdschrift ‘Tilburg’ schreef hij o.a. over de parochie Tilburg ’t Heike (1990), Koning Willem II (1999), Gilde Sint Sebastiaan (2001 en 2004) en over de wijken Jeruzalem (2000) en Zorgvlied (2001).*

Soms wordt je als (oud)beroepsbeoefenaar in het vak van de geschiedenis op bijzondere wijze geconfronteerd met een stuk van je eigen historie. Die ervaring had ik op 7 oktober 2010 toen in het gebouw van het Brabants Historisch Informatie Centrum, het oude Rijksarchief in de Citadel, in Den Bosch de uitgave van de De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841) ten doop werd gehouden.

Adriaan van der Willigen in 1811. (Coll. Frans H02, Halsmuseum Haarlem)

Ik mocht erbij zijn en het riep bij mij mooie herinneringen op, maar ik kon ook een zekere mate van jaloezie niet onderdrukken. Ik ga even 45 jaar terug in de tijd. Toen ik als geschiedenisstudent in Nijmegen, waar mijn hoogleraar L.J. Rogier juist een jaar college had gegeven over de Bataafse Tijd, een onderwerp voor mijn kandidaatsscriptie zocht, bracht ik op 12 juli 1965 een verkennend bezoek aan het Gemeentearchief in het souterrain van het Paleis-Raadhuis van mijn geboortestad Tilburg. Ik werd er vriendelijk ontvangen door de archivaris Harrie Schurink, die later, maar dat wist ik toen nog niet, mijn ‘grootvader’ in dat ambt zou worden. Hij gaf mij een boekje in handen getiteld: *Uit het dagboek van Adriaan van der Willigen, drossaard in Tilburg 1795-1802, met annotatiën voorzien door Lamb. G. de Wijs.* De arme student kreeg het cadeau, want de uiterst aimabele archivaris had toch nog een hele stapel daarvan in de tot bibliotheek omgebouwde torenkamer achter zijn bureau liggen. Ik kende natuurlijk als prille aankomende Tilburgse historicus mijn klassieken al wel. Het door J.H. van Mosselveld geschreven hoofdstuk over ‘De Magistraat van Tilburg in de Franse tijd’ in *Van Heidorp tot Industriestad* had ik toen uiteraard gelezen. Daarvoor was ook gebruikgemaakt van de nagelaten papieren van die opmerkelijke figuur Adriaan Van der Willigen. Maar de letterlijke tekst van het ‘Dagboek’, zoals door De Wijs geselecteerd en geannoteerd, was voor mij een openbaring. Ik was meteen verkocht, zeker toen Schurink mij verzekerde, dat ik voor mijn werkstuk natuurlijk van het origineel gebruik kon, ja moest maken. Dat legde hij nadat ik mijn besluit genomen had met een plechtig gebaar voor mij neer. Deze ceremonie werd goedkeurend bekeken door een streng en toch tegelijk vriendelijk uitziende bejaarde heer aan de overkant van de tafel in de intieme studiezaal. Het was de oud-onderwijzer Cees Weijters, die heel veel Tilburgers aan zich verplicht heeft. niet alleen door het degelijke onderwijs dat hij ze daar op ’t Goirke ongetwijfeld heeft gegeven, maar zeker ook door de talloze heel toegankelijke maar tegelijk degelijke artikelen die hij over onderwerpen uit de Tilburse geschiedenis in de krant en vooral dan het kerkblad ‘Rooms Leven’ heeft geschreven. Het mag geen toeval zijn, dat in hetzelfde jaar dat ik mijn scriptie maakte hij daarin een verhaal in afleveringen publiceerde over ‘Toen Tilburg voor het eerst een gemeentebestuur koos, 1795’. Zijn laatste aflevering verscheen op 15 juli 1966, ik sloot mijn scriptie over ‘De Bataafse Omwenteling in Tilburg, september 1794 tot september 1795’ af op 26 juni van datzelfde jaar.

We hebben dat jaar veel over de tafel heen met elkaar gesproken, iets wat zeker niet nadelig is geweest voor de kwaliteit van mijn werkstuk, en het contact met deze mooie mens is tot zijn dood in 1988, toen ik al acht jaren archivaris in Tilburg was, gebleven.

Een biografische schets

Ik heb dus in 1980 bij mijn aantreden als archivaris in Tilburg het bijzondere genoegen gehad om de papieren nalatenschap van een historische figuur, die mij vanaf het moment dat ik met hem kennismaakte is blijven intrigeren, zelf te mogen gaan beheren. Je zult dan zeggen: daar doe je iets mee. Dat geldt temeer als je bedenkt dat de nagelaten papieren slecht geordend en beschreven waren en dat de editie van De Wijs van het Tilburgse deel van het zich daarin bevindende 'Dagboek' zeer selectief en hier en daar zelfs corrupt is. Het is er nooit van gekomen, hoewel mijn handen jeukten elke keer als ik in het depot de betreffende archiefdozen zag staan. Wel heb ik, in navolging van mijn voorganger Schurink, anderen op het spoor kunnen zetten of helpen bij het gebruik van deze interessante collectie. Dat is eerst en vooral J.A.A.M. Pieterse geweest die in 1985 zijn doctoraalscriptie omwerkte tot artikel in het *Jaarboek De Lindeboom* onder de titel 'Adriaan van der Willigen 1766-1841'. Anders dan bij De Wijs ging het dus hierbij niet louter om de editie van een verslag gebaseerd op eigen aantekeningen van Adriaan over zijn Tilburgse jaren, maar om een heel respectabele proeve van een biografie van deze hoogst interessante figuur op de overgang van de 18e naar de 19e eeuw. Pieterse noemt het in zijn inleiding een 'geschreven portret'. Volledig kon die biografie natuurlijk in dat bestek ook niet zijn, maar het was wel een heel gedetailleerde levensschets, gebaseerd op dat wat de auteur op dat moment ter beschikking stond. Pieterse kon toen immers alleen maar gebruikmaken van de door Van der Willigen zelf gepubliceerde werken en de drie delen van het 'Dagboek' en andere nagelaten papieren die kort na 1936 door Lambert de Wijs van een 'naneef' van Adriaan in Arnhem waren geleend en nooit teruggegeven, maar na zijn dood in 1949 door hem aan het Tilburgs archief waren nagelaten. Hij beschikte niet over de laatste twee delen van het 'Dagboek' en andere archivalia, die destijds nog bij de familie waren gebleven. En natuurlijk kon hij ook putten uit talrijke levensberichten die er over Adriaan al eerder waren verschenen in biografische woordenboeken en periodieken van genootschappen, vooral in het Haarlemse, waarvan deze lid was geweest of die aan hem op een of andere manier schatplichtig waren.[1] We waren blij met zijn werk. Een integrale uitgave van de in Tilburg berustende delen van het 'Dagboek', die ik zelf toen ook weer eens overwogen heb, kwam er echter nog steeds niet van, zelfs een goed beredeneerde inventaris van de totale 'Collectie Van der Willigen' is er tot nu toe nog niet gemaakt.

Tweede aanzet tot uitgave dagboek

En toen meldde zich op een goede dag bijna tien jaar later Lia van der Heijden bij de archivaris van Tilburg. Zij had onder andere op basis van zijn in Tilburg berustende geschriften een scriptie geschreven over Van der Willigen en het toneelleven van zijn tijd, een van diens grotere passies. Daardoor had ze ook kennisgemaakt met het 'Dagboek' en ze was er ook mede vanwege het feit dat het haar bekend was geworden dat er nog twee delen waren opgedoken, die de familie aan de Haarlemse antiquaar en kenner van de plaatselijke geschiedenis Ab van der Steur[2] in bruikleen had gegeven, van overtuigd geraakt dat zij alle vijf de delen wilde uitgeven. Ik was even enthousiast als zij en we hebben ervoor gezorgd dat ze de beschikking kreeg over fotokopieën en we hebben haar alle steun toegezegd. Helaas moest ze door persoonlijke omstandigheden gedwongen het werk na enige tijd laten liggen. Maar toen ze vervolgens kwam te werken bij het Brabants Historisch Informatie Centrum en daar aan haar baas Jan Sanders vertelde wat ze nog steeds van plan was, heeft hij haar gestimuleerd en geholpen bij het toch wel gigantische karwei. De Stichting Egodocumenten was bereid het werk uit te geven in haar bij de firma Verloren verschijnende reeks. Het resultaat mag er zijn: een kloek boek van 732 pagina's, geïllustreerd en van een inleiding voorzien bevat de integrale tekst van de vijf delen van zoals Adriaan dat zelf op de eerste pagina schreef "Aanteekeningen betreffende den levensloop van AvdW".

Levensloop Adriaan van der Willigen

Wat was die levensloop nu? Ik geef een kort overzicht. Adriaan van der Willigen werd op 12 mei 1766 in Rotterdam geboren in het gezin van een welgestelde koopman. Zijn moeder stierf al zes maanden na zijn geboorte en toen zijn vader hertrouwd was, verbleef hij heel vaak bij zijn oom en tante van moederskant in Haarlem. Daar voelde hij zich meer thuis dan in zijn vaderstad, hij zou er vanaf 1805 tot zijn dood op 17 januari 1841 ook wonen. De jeugdige Adriaan komt in conflict met zijn vader, neemt in 1785 als kadet dienst in het Staatse Leger en wordt gelegerd in Brabant, eerst in Grave en vervolgens in Den Bosch, waar hij ook van harte deelneemt aan het gezelschapsleven. Hij wordt lid van de vrijmetselaarsloge en geeft zich gewonnen voor de ideeën van de Verlichting en de Franse Revolutie en dus ook voor de partij van de Patriotten. In 1789 neemt hij ontslag en vestigt zich in Oss, waar hij een experimenteel landbouwbedrijf opzet. In 1792 verhuist hij naar Tilburg met datzelfde idee, hij overweegt de Reijshoeve te kopen, maar dat gaat niet door en hij blijft er aanvankelijk gewoon maar rentenieren van het geld dat hij bij zijn meerderjarigheid van zijn Haarlemse grootmoeder heeft geërfd. Hij raakt bevriend met Tilburgse patriotten zoals Pieter Vreede en neemt deel aan hun activiteiten met name in het zogenaamde 'leesgezelschap'. In 1794 vallen de Fransen Brabant binnen en Adriaan wordt al snel bij het openbaar bestuur ingeschakeld als hulpsecretaris vooral om het contact met de bezetters te onderhouden. Zijn optreden is zo succesvol dat hij bij de eerste verkiezingen voor een dorpsbestuur in juni 1795 tot drossaard wordt gekozen. Hij

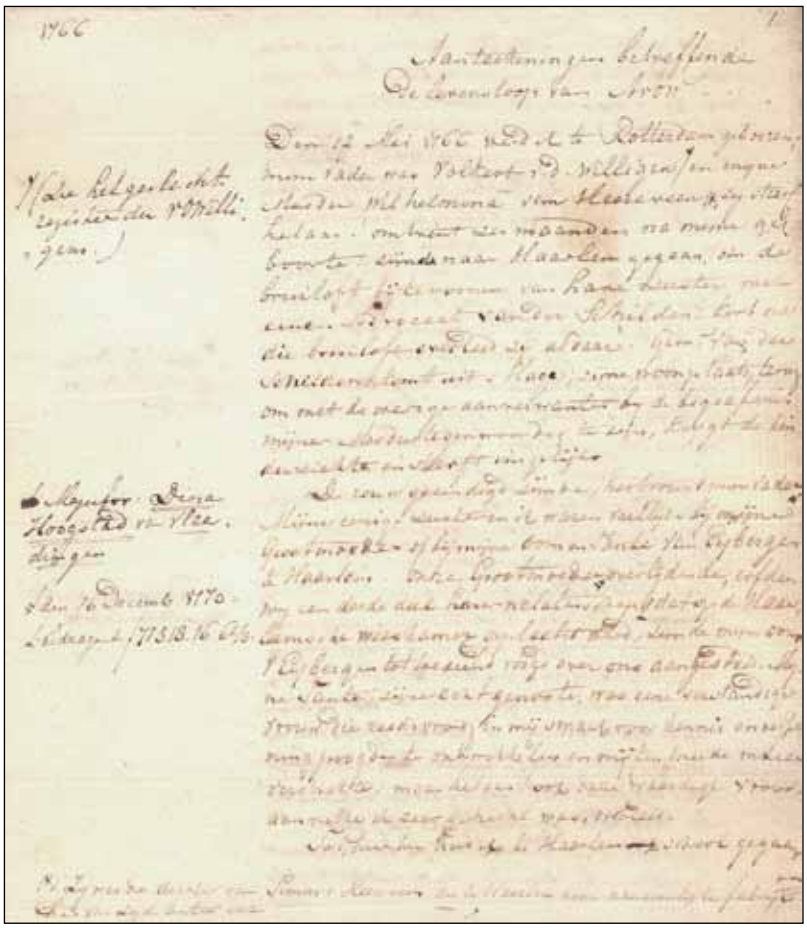

Eerste bladzijde uit het dagboek van Adriaan van der Willigen. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

blijft dat met min of meer succes en naar wisselend eigen genoegen tot 31 december 1802. Dan neemt hij ontslag en gaat reizen, iets wat hij eerder ook al regelmatig had gedaan. Eigenlijk vestigt hij zich tot 1805 in Parijs, maar hij is vandaaruit voortdurend op pad door Frankrijk, Italië, Oostenrijk, Duitsland en Zwitserland. In Parijs maakt hij de keizerskroning van Napoleon mee en dat ervaart hij als het failliet van de revolutie. Op het eind van zijn leven zal hij toegewijd aanhanger van het Oranjehuis zijn. Van die reizen schrijft hij verslagen, die grotendeels ook gepubliceerd zijn. Adriaan was zeer geïnteresseerd in wetenschap en kunst, vooral in toneel en schilderkunst. Na zijn terugkeer in Nederland zal hij in Haarlem zo niet de spil, maar dan toch een druk deelnemer zijn in het daar hevig bloeiende genootschapsleven. Hij handelt in kunst en is (co)auteur van een vierdelig standaardwerk over Nederlandse schilderkunst van zijn tijd. Ook schrijft hij toneelstukken en (gelegenheids)gedichten.

Bij zijn dood laat de steeds vrijgezel gebleven Adriaan zijn bezittingen grotendeels na aan de zoon van zijn halfbroer en naamgenoot Adriaan van der Willigen jr. en daaronder is dan met name zijn persoonlijk archief met daarin de 'Leevensloop' op losse blaadjes in vijf portefeuilles. De later daarop met name door De Wijs geplakte betiteling 'Dagboek' is maar ten dele terecht. Dat was al eerder opgemerkt, maar de bewerkers nu maken in hun inleiding nog eens duidelijk dat het een veel ruimere sortering van allerlei soorten autobiografische 'aantekeningen' betreft. Vooral de eerste delen zijn niet contemporain maar retrospectief van aard, hoewel waarschijnlijk dan toch weer gebaseerd op contemporaine kladnotities en andere egodocumenten. Het totaal beslaat immers in grote lijnen de hele periode tussen Adriaans geboorte en 15 december 1840, een maand voor zijn dood, en een zuigeling kan nog geen dagboek bijhouden, maar een grijsaard wel. De ontstaansgeschiedenis en het doel van de aantekeningen komen uitvoerig aan de orde in de inleiding van de hier besproken uitgave. Die begint met een biografische schets. Daarna wordt het handschrift besproken en een derde paragraaf bevat een verantwoording van de methode van uitgeven.

Definitieve uitgave dagboek

Lia van der Heijden en Jan Sanders hebben een bijzonder goed werk verricht. We moeten zeer dankbaar zijn voor het feit dat ze de uitgave van dit 'document humain' van een hoogst interessante figuur op de overgang van het ancien regime naar de negentiende eeuw zo zorgvuldig hebben bezorgd. Zeker voor de geschiedenis van Tilburg is met name het tweede deel van groot belang. Dat had Lambert de Wijs al door, maar nu wordt het ons des te duidelijker. Er is één ding wat teleurstellend. De bewerkers hebben de uitgave alleen maar voorzien van tekstkritische noten. Achterin is er weliswaar naast een lijst van door Van der Willigen besproken theaterstukken, een verklarende woordenlijst, een index van geografische namen en een index van persoonsnamen opgenomen, maar daar worden achter de namen alleen maar de jaartallen van geboorte en sterven en een korte aanduiding van beroep of kwaliteit toegevoegd. Maar soms ook helemaal niets, terwijl met enige moeite toch wel wat te achterhalen was geweest. Een voorbeeld uit de Tilburgse periode. Op pagina 259 van de uitgave vertelt Van der Willigen dat hij in februari 1802 op weg naar Parijs in Antwerpen bij het verkrijgen van de nodige reispapieren hulp heeft gekregen van 'de heer Baasten, van Tilburg geboortig'. Aan die achternaam wordt in de index niets toegevoegd. De man is kennelijk niet geïdentificeerd. Bij mij kwam meteen het idee op dat hier Jan F.J. Baesten bedoeld zou kunnen zijn, die op dat moment afgevaardigde van Brabant in het Wetgevend Lichaam van de Bataafse Republiek was. Die was immers tegelijk ook nog rentmeester van de geconfisqueerde goederen van de Abdij van Sint Geertruy in Leuven en kon in die hoedanigheid wel eens zaken in Antwerpen te regelen hebben. Maar ik stond op het verkeerde been. Een blik in de door Van Mosselveld bij zijn hierboven vermelde artikel opgenomen fragmentgenealogieën van in de Bataafse tijd belangrijke Tilburgse families leerde mij dat het hier zijn neef Michiel Baesten moest zijn, die met zijn vrouw Maria Theresia van Dooren (een zus van Martinus, Adriaans latere opvolger als 'eerste burger' van Tilburg) al vanaf 1791 in Antwerpen woonde en daar in 1824 is gestorven.[3] Zo biedt deze uitgave voor de geïnteresseerde lezer nog best wat zoekplezier. En natuurlijk, als de bewerkers dit allemaal zelf al hadden gedaan, dan hadden er op elke pagina heel wat verklarende noten gestaan, was het boek ook eens zo dik geworden en hadden we er veel te lang op moeten wachten.

Omslag van de eerste portefeuille waarin het losbladige dagboek van Adriaan van der Willigen zich bevindt. (Coll. RAT)

Straatnaam

Nog een persoonlijke noot tot slot: de laatste naam die ik indertijd als lid van de gemeentelijke straatnaamcommisie heb mogen verzinnen was: Drossaard Van der Willigenhof. Zeer ten onrechte heeft Adriaan tot aan de recente millenniumwisseling moeten wachten tot er ook voor hem een plek in de wijk Zorgvlied in Tilburg kwam waar zijn naam vereeuwigd mocht worden. Toen ik dit bij de presentatie van het boek in Den Bosch vertelde aan de daar aanwezige twee achterkleindochters van neef Adriaan van der Willigen jr. waren ze verbaasd. Dat 'Oom Adriaan', zoals hij in de familie nog steeds met enige vertedering wordt genoemd, in de oude stad Haarlem wereldberoemd was wisten ze, maar dat hem in deze tijd in het voor hen tamelijk onbekende Tilburg deze postume eer te beurt was gevallen verraste hen ten zeerste. Ze komen binnenkort toch eens hier op bezoek, in het dorp dat toen op de overgang van de 18e naar de 19e eeuw nog stad moest worden. Ik heb hun verzekerd dat Adriaan aan die ontwikkeling, die toen vooral ook een mentaliteitsverandering is geweest, het zijne heeft bijgedragen.

C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders (verzorging uitgave), *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841). Een autobiografie uit een tijdperk van overgang* (Hilversum, Verloren, 2010), Egodocumenten deel 27, 732 blz., geïll., ISBN 978-90-8704-179-3, € 45.

Noten

1 Een volledig overzicht daarvan staat in een noot bij de inleiding op p. 12 van het besproken werk. Op p. 48-51 is daar ook een complete bibliografie van geschriften van Adriaan Van der Willigen zelf opgenomen.

2 Deze delen met nog meer documenten uit de nalatenschap van Van der Willigen zijn nu door de familie aan het Noord-Hollands Archief in bruikleen gegeven. Tussen Tilburg en Haarlem zijn nu ook kopieën uitgewisseld zodat op beide plaatsen het hele 'Dagboek' te raadplegen is.

3 Voor meer soortgelijke identificaties is vooral ook de uitgave van De Wijs nog steeds van belang.

Tilburg kort

Tilburg signalement LXVIII

Bas Aarts, 'Het Kasteel van Tilburg 'op de kaart gezet'(17de eeuw), maar nog niet 'versent'', in : *Het Brabants Kasteel* (uitgave Vereniging vrienden van Brabantse kastelen), 2006, nr. 2/3 (themanummer Tilburg), uitgave nov. 2009, p. 26-37.

Paul Bogaers, Upset Down (Haarlem, 99 Uitgevers, 2010), 160 blz., geb., geïll., ISBN: 978-90-78670-16-2, € 29,50.
Boek(mede samengesteld door Frank van der Stok) n.a.v. gelijknamige tentoonstelling van de Tilburgse fotograaf/kunstenaar Paul Bogaers in De Pont te Tilburg van 2 oktober t/m 21 november 2010.

Wout van Bommel, *Het Tilburg e.o. van architect Jos. Donders toen (1898-1940) en nu* (Tilburg, Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, 2010), 128 blz., ISBN 978-90-74418-18-8. Tilburgse Historische Reeks 15, € 19,95.

Anton Dautzenberg, *Vogels met zwarte poten kun je niet vreten* (Amsterdam, Uitgeverij Contact, 2010), 296 blz., ISBN 9789025435578, € 19,95.
Verhalenbundel van Tilburgse auteur.

Cecile van Eijden-Andriessen, *'Moralinezuur' en voorlichting. De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970* (Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2010), 406 blz., geïll., ISBN 978-90-70641-92-4, € 29,50.
De Informatiedienst Inzake Lectuur, beter bekend als Idil, werd in 1937 in Tilburg opgericht. Uitgever Gerard Verbiest (1894-1979) was mede-oprichter en jarenlang de spil van deze rooms-katholieke recensiedienst (onderdeel van zijn uitgeverij Het Nederlandsche Boekhuis).

Joost Goutziers, *Marieke Martino. De kleindochter van Koning Stracciatella* (Tilburg, Pix4Profs, 2010), 160. Blz., geb., ISBN 978-94-6032-013-2, € 14,95.
Tilburgse auteur met illustraties van de Tilburgse kunstschilder Rob van Trier. Het verhaal is lichtjes geïnspireerd door de juniorperiode van Ireen Wüst.

C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders (verzorging uitgave), *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841). Een autobiografie uit een tijdperk van overgang* (Hilversum, Verloren, 2010), Egodocumenten deel 27, 732 blz., geïll., ISBN 978-90-8704-179-3, € 45.

Rinus van der Heijden (red.), Henk van Belkom, Ruud Erich, Jan van Rijthoven *Jazz in Tilburg. Honderd jaar avontuurlijke muziek* (Tilburg, Stichting Jazz in Tilburg, 2010), 352 blz., geïll., ISBN 978-90-815-4511-2 , incl. CD, € 29,95.

Hanneke van Kempen, *Kèkt us wèttie glundert. Vijfenzeventig jaar Rijwielhandel Ton van de Klundert (1935-2010)*, (Tilburg, Uitgeverij Brut, 2010), 64 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-76326-05-4, € 9,95.
Dit jaar is het vijfenzeventig jaar geleden dat Christ van de Klundert zijn smederij opende aan het Watertorenplein in Tilburg. Inmiddels hebben er drie generaties aan het roer gestaan van het bedrijf dat nu Rijwielhandel Ton van de Klundert heet en twee vestigingen heeft: een aan het Watertorenplein en een aan het Paletplein. In Tilburg zijn hele generaties opgegroeid met de fietsen van Van der Klundert.
Het boek vertelt het verhaal aan de hand van origi-

nele documenten, foto's en reclamematerialen. Het biedt een boeiend inzicht in de geschiedenis van een Tilburgse familie, van het bedrijf dat ze opbouwden, maar het laat ook iets zien van de historie van het vervoermiddel waarmee het verhaal begon: de fiets.

Ko de Laat, *Stadsgezichten van Tilburg* (Tilburg, Uitgeverij De Broodmachine, 2010), met illustraties van Linda van Erve.
'Stadsgezichten' is sinds 2006 een goed gelezen rubriek op de website TilburgZ. De presentatie van de Stadsgezichtenbundel in november 2010 was de opening van het Ko de Laat Festival, dat zes dagen lang plaatsvond t.g.v. het 20-jarig schrijversjubileum van Ko de Laat.

Henk Lommers, *Gewoon van mens tot mens. 100 jaar Vincentiusvereniging, 1910-2010* (Udenhout-Biezenmortel, Vincentiusvereniging i.s.m. Stichting Heemcentrum 't Schoor, 2010), 96 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-78933-10-6.

Joost van der Loo, Arjen Roos en Rianne Willems, *De Brand, mooi eigenlijk. Wonen en werken in een wildernis, toen en nu* (Udenhout, Stichting De Brand, 2010), 130 blz., geïll., ISBN 978-90-812414-4-1, € 19,95.
De Brand is een moerassig natuurgebied dat deel uit maakt van het Nationaal Park Loonse en Drunense Duinen. Over dit gebied is nog niet uitgebreid geschreven. In dit boek komen vele aspecten aan bod: ontstaan, bewoners, natuur, ligging en omgeving. De auteurs hebben zich niet alleen beperkt tot literatuuronderzoek, maar zij interviewden ook bewoners en vaste bezoekers van De Brand, waardoor er prachtige verhalen konden worden vastgelegd. Met illustraties van Marcel Noordman.

F. van der Meer, *Ferry van de Zaande. Verhalen van een echte Tilburger* (Tilburg, ASEGA Media, 2010), € 10.
Reeds 50 columns van de bekende Tilburgse proleet Ferry van de Zaande, een creatie van kunstenaar F. van der Meer, waren te lezen in het gratis uitgaansmagazine 'De T.' Van der Meer werkte samen met fotograaf Tommy de Lange, die deze verzamelbundel van foto's voorzag.

Paul Post, *De Romeinse Katakomben in Valkenburg. Het verhaal van een unieke kopie* (Nijmegen, Valkhof Pers, 2010), 128 blz., geb., geïll., ISBN 978 90 5625 335 6, € 16,95.

Cees van Raak, *Het Wilhelminapark van Tilburg* (Oisterwijk, Wolf Publishers, 2010), 195 blz., geb., geïll., ISBN 9789058505675, € 24,90.
Menigeen vindt het Wilhelminapark een van de mooiste locaties van Tilburg. Het park en de bebouwing eromheen zijn dan ook een beschermd stadsgezicht. Veel van de monumentale huizen stammen uit het einde van de negentiende eeuw. Het park zelve is een ontwerp van de beroemde tuinarchitect Leonard Springer. Deze publicatie belicht het Wilhelminapark in diverse opzichten, zowel de bebouwing als het park wordt behandeld. De geschiedenis ervan wordt verteld en de huidige panden passeren de revue. Vele illustraties en foto's, zowel historische als contemporaine (m.n. door Wil van Dusseldorp), verlevendigen het geheel.

J. van der Sanden en A. van Dorp, *De smaak van Berkel-Enschot* (Berkel-Enschot, Heemkundekring.
De Kleine Meijerij, 2010), 44 blz.
Uitgave ter gelegenheid van Open Monumentendag 2010.

J. van der Sanden en A. van Dorp, *Heiligen van Berkel-Enschot* (Berkel-Enschot, Heemkundekring De Kleine Meijerij, 2010), 48 blz.
Uitgave ter gelegenheid van Open Monumentendag 2010.

Elly van Soelen-de Kam, 'Twee testamenten van de Van Malsens in het Urselfonds', in : *Het Brabants Kasteel* (uitgave Vereniging vrienden van Brabantse kastelen), 2006, nr. 2/3 (themanummer Tilburg), uitgave nov. 2009, p. 3-25.

Auke van de Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam, Bert Bakker, 2010), 440 blz., geb., geïll., ISBN 9789035135970, € 29,95.
N.B. Tilburg passim.

Ronald Peeters

Jos. Donders: een stad, een architect, een boek…

Wout van Bommel deed zo'n vijftien jaar onderzoek naar het werk van zijn grootvader, de Tilburgse architect Jos. Donders. Hiervoor heeft hij diverse archieven uitgeplozen en ook het nodige 'veldwerk' verricht. Het resultaat van dit onderzoek heeft hij vastgelegd in het boek Het Tilburg e.o. van architect Jos. Donders: Toen (1898-1940) en nu.
Josephus ('Sjef') Jacobus Donders was een van de meest toonaangevende bouwmeesters in het vooroorlogse Tilburg. Op enkele uitzonderingen na was hij vooral actief in zijn geboortestad. Hier kreeg hij veel opdrachten van de katholieke kerk, fabrikanten en notabelen, maar hij mocht ook middenstanders, boeren en cafébazen tot zijn klantenkring rekenen. Donders tekende alle denkbare gebouwen, zoals woon- en winkelhuizen, villa's, scholen, kloosters, kerken, boerderijen, patronaten en bedrijfspanden. In zijn ontwerpen volgde hij alle gangbare bouwstijlen, maar steeds met een eigenzinnige signatuur en een duidelijk onderscheid met het werk van Tilburgse tijdgenoten. Na zijn

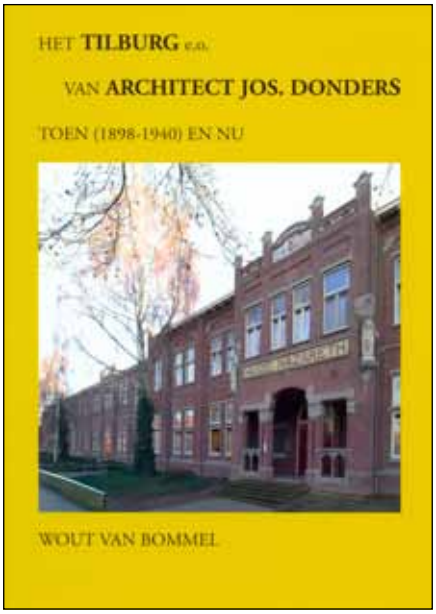

actieve loopbaan werd het architectenbureau tot 1973 voortgezet door zijn zonen Jan en Piet.

Van Bommel geeft een interessant en overzichtelijk beeld van Donders' oeuvre. Hij heeft getracht zo volledig mogelijk te zijn, waarmee ook wordt aangetoond dat de meeste Donders-creaties nog altijd het straatbeeld sieren. Daarnaast behandelt hij gesloopte panden en geeft hij per item (uitvoerige) informatie over stijlkenmerken, gevelconstructies, interieurs, latere verbouwingen en opdrachtgevers. Smullen voor de liefhebber!
Een kritiekpuntje is dat Van Bommel niet altijd nauwkeurig omgaat met de feiten. Zo wijken diverse bouwjaren af van dateringen op de bouwtekeningen en zijn namen van opdrachtgevers vaak verkeerd gespeld. Ook introduceert hij de art deco al in 1909 in het werk van Donders, terwijl die stroming toch pas vanaf circa 1920 het daglicht zag.

Groepsfoto in de Valkenburgse Katakomben met o.a. Jan Diepen, Karel Diepen en P. Cuypers, ca. 1913. (w Coll. RAT)

Een keuze die vragen oproept, heeft betrekking op de tijdsbegrenzing tot 1940. Van Bommel motiveert dit door te stellen dat de zonen Jan en Piet, die vanaf 1926 en 1932 op het bureau werkten, steeds meer invloed kregen op de ontwerpen. Vanaf wanneer die invloed doorslaggevend werd, blijft onduidelijk. Dus ook tot wanneer er werkelijk sprake was van een 'Jos Donders-creatie'. Een voorbeeld is de 'tekening' van het Theresialyceum (Oudedijk; 1931). Bekend is dat Jan een grote artistieke interesse had, en m.i. ligt het meer voor de hand dat hij dit expressionistische meesterwerk heeft bedacht en niet de toen 64-jarige vader. Het zou daarom overtuigender zijn geweest als het boek gewijd was aan Architectenbureau Jos. Donders in het algemeen. Bovendien behield ook het naoorlogse oeuvre een zekere eigenheid en onmiskenbare kwaliteit.

Hoe dan ook het is duidelijk dat Van Bommel met veel overgave te werk is gegaan. Behalve alle wetenswaardigheden en foto's heeft het boek ook een aantrekkelijke samenstelling. Zo kun je middels vier routes langs Donders-gebouwen reizen, waarvoor zelfs gps-coördinaten beschikbaar zijn. Daarnaast zijn de panden buiten Tilburg in kaart gebracht en bevat deze 130 pagina's tellende aanwinst onder meer een oeuvrelijst, een beschrijving van stijl- en bouwtermen, en een personen- en gebouwenindex. Dit alles komt de gebruiksvriendelijkheid zeer ten goede.

Berry van Oudheusden

Wout van Bommel, *Het Tilburg e.o. van architect Jos. Donders toen (1898-1940) en nu* (Tilburg, Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, 2010), 128 blz., ISBN 978-90-74418-18-8. Tilburgse Historische Reeks 15, € 19,95.

Tilburg en Valkenburg

Wat hebben Tilburg en Valkenburg met elkaar gemeen? Het was de Tilburgse wollenstoffenfabrikant en tevens vooraanstaand econoom en socioloog Armand Diepen (1846-1895) die zich op het eind van zijn leven meer en meer terugtrok in zijn zomerverblijf dat hij had gekocht in Valkenburg aan de Plenkertstraat: Villa Alpha (gebouwd in 1880). Hij breidde zijn bezit daar uit met de aankoop van heide en bosgronden (in 1892-1893 het zogenaamde Rotspark, en later het even verderop gelegen Polferbos). In het Rotspark kwam ook een houten uitzichttoren, en in 1910 een restaurant. Diepen kreeg acht kinderen, waaronder zoon Jan (1872-1930) die, geplaagd door gezondheidsklachten, vanaf 1892 steeds vaker op het familielandgoed ging wonen. Ook zijn broer Karel (1873-1954) ging er aan de Plenkertstraat wonen, namelijk in Villa Rozenheuvel. Beide villa's staan er nog. In de zomer van 1910, werd in een mergelgroeve aan de Plenkertstraat een uniek project geopend voor het publiek. Het was een van de eerste attracties van het toen als toeristisch centrum opkomende stadje: een nauwgezette kopie van delen van de katakomben in Rome, onderaardse begraafplaatsen van met name christenen uit de periode van vooral de derde en vierde eeuw. Deze unieke kopie was een initiatief van Jan Diepen.

In een recent verschenen rijk geïllustreerd boek wordt in kort bestek het verhaal van de Valkenburgse Katakomben verteld. Het is opgezet als een tweeluik. Het ene luik gaat over het ontstaan van deze unieke kopie en de ontwikkeling tot nu toe. Het andere luik gaat over de katakomben in Rome, over hun ontstaan en ontwikkeling en over het onderzoek ernaar. De auteur besteedt veel aandacht aan de beeldtaal van het vroege christendom.
Hoewel gericht op Valkenburg, is dit boek bewust zó geschreven dat het ook heel goed van dienst kan zijn voor bezoekers van Rome. Het is ook een waardevolle bron van informatie voor mensen die geïnteresseerd zijn in Europese en Nederlandse cultuurgeschiedenis, of in christelijke kunst.
De auteur Paul Post (1953) is hoogleraar Liturgische en Rituele Studies aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg en directeur van het aldaar gevestigde Instituut voor Liturgische en Rituele Studies.

Paul Post, *De Romeinse Katakomben in Valkenburg. Het verhaal van een unieke kopie* (Nijmegen, Valkhof Pers, 2010), 128 blz., geb., geïll., ISBN 978 90 5625 335 6, € 16,95.

Persbericht

Begunstigers:

CATALONIË GLAS VERPAKKINGEN BV
REEDS MEER DAN 100 JAAR

selexyz gianotten

Panhuijsen
voorRAAD in verpakkingen®
www.panhuijsen.nl

FUJIFILM

Rabobank

Vincents Tekenlokaal
Stadsmuseum Tilburg

VOLLENHOVEN
Olie Technologie

Bressers Metaal B.V. - Tilburg

DESTIL®
Groothandel voor Bouw en Industrie

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

MET
Melis Gieterijen b.v. Tilburg

Hoefnagels Groep
Brand- en Bedrijfsdeuren
Aluminium Gevels

VAN SON ASSURANTIEN BV

GIANOTTEN
drukkerij
www.drukkerijgianotten.nl

Van Lanschot Bankiers

Ghering®

Peerke Donders Paviljoen
Stadsmuseum Tilburg

DAIV GROEP
uw partner voor bouwprojecten

Daedalus
aviation group

mooiesite.nl
een mooie website maak je gewoon zelf

rob wagemakers
landschapsarchitect b.n.t.

DE MANNEN VAN STAAL
GRAFISCH IN VORM
WWW.DEMANNENVANSTAAL.NL